

# Ruimtelijke en sociale variatie in de huwelijksmaand

*Ontwikkelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*

*Frans van Poppel\**

---

## *Inleiding*

Het volksgeloof wil dat de meimaand ongeschikt is als periode om een huwelijk te sluiten<sup>1</sup>. Spreekwoorden en zegswijzen, als “Wat in de meimaand trouwt, daar is geen goed haar aan”<sup>2</sup>, “In Mei huwen alleen slechte meisjes” en “Mai-ee is boes-ee”<sup>3</sup>, zijn merkwaardig genoeg echter in tegenspraak met de feitelijke voorkeur die in Nederland voor de meitijd als bruiloftsperiode aan de dag werd gelegd. Deze tegenstrijdigheid signaleerde de folklorist Van der Ven al in 1927 voor Oost-Nederland. Elders werd ze eveneens opgemerkt<sup>4</sup>.

In Nederland is, anders dan in Frankrijk en Engeland, weinig aandacht besteed aan de feitelijke voorkeur van de huwendes voor de dagen en maanden van het jaar. Het onderzoek dat werd verricht was bovendien zeer globaal van karakter; veranderingen in de voorkeuren en verschillen tussen regio's en bevolkingsgroepen bleven onopgemerkt. Door de Nederlandse volkskundigen werd het thema slechts aan de hand van kwalitatieve gegevens bediscussieerd. Het gebruikte empirische materiaal was vaak zeer gebrekkig: men baseerde zich veelal uitsluitend op gepubliceerde statistische gegevens betrekking hebbend op de maand van huwelijksluiting. Slechts op basis van exacte huwelijksdata kan men echter nagaan of de verklaringen die voor (verschillen in) seizoenspatronen worden gegeven (de aan beroepsgroepen eigen arbeidscyclus, kerkelijke voorschriften) feitelijk hout snijden. Recent heeft Lesthaeghe erop gewezen dat het in het algemeen schort aan onderzoek waarin kwantitatieve indicatoren voor de seizoensvoorkeuren worden geïntegreerd in de meer algemene politieke, sociale en demografische geschiedenis. Naar zijn mening zijn met behulp van dit soort gegevens echter vragen te beantwoorden die op andere wijze niet te beantwoorden zijn. Hij verwijst daarbij in het bijzonder naar de mogelijkheid, de mate van kerkelijke controle en de voortgang van de secularisatie, af te leiden uit gegevens met betrekking tot de regionale en sociale variatie in de huwelijksluiting gedurende de gesloten periode van advent en vasten<sup>5</sup>.

In dit artikel wordt geprobeerd aan de hand van gegevens uit de huwelijksakten van een aantal Nederlandse gemeenten de regionale en sociale variatie in seizoensvoorkeuren gedurende de negentiende eeuw in beeld te brengen. We gaan bovendien na of deze voorkeuren in de loop van de tijd zijn verschoven. Gepoogd wordt deze ontwikkelingen in verband te brengen met ontwikkelingen op sociaal-economisch en godsdienstig gebied. Aan de hand van de literatuur geven we eerst echter een beeld van de stand van het onderzoek en inventariseren we wat het gepubliceerde statistisch materiaal en informatie uit andere bronnen ons over het onderwerp kunnen leren.

Op voorhand moeten we wijzen op een tweetal beperkingen van deze studie. Ten eerste baseren we ons uitsluitend op gegevens met betrekking tot de burgerlijke huwelijksvoltrekking. Dat heeft het voordeel dat voor ieder individu hetzelfde, objectief vastgelegde, criterium voor de datum van de huwelijksluiting kan worden aangehouden. Nadeel is echter dat daarmee niet altijd de datum van de aanvang van de feitelijke samenwoning is gegeven. Met name onder katholieken was het niet ongebruikelijk dat er enige tijd verstreek tussen de datum van de burgerlijke en die van de kerkelijke huwelijksvoltrekking, onder meer omdat daardoor de kansen op het vinden van een huis op het moment dat de feitelijke samenwoning startte (dat wil zeggen, na het kerkelijk huwelijk), vergroot werden<sup>6</sup>. Bedacht moet echter worden dat deze vertekening een onderschatting van de te onderzoeken associatie tussen kerkelijke voorschriften en seizoensvoorkeur ten gevolge heeft<sup>7</sup>.

Een tweede beperking is dat we ons vooral richten op de gedragsmatige aspecten van de keuze voor een bepaalde huwelijksmaand. Welke beleving aan de verschillende maanden was gekoppeld en welke betekenis deze keuze voor de huwendan had, blijft grotendeels buiten beschouwing.

### *Een overzicht van het buitenlandse onderzoek*

Drie groepen van factoren bepalen volgens Bradley<sup>8</sup> het seizoenspatroon van het huwelijk: fundamentele factoren, die in de tijd stabiel zijn en die voor een grote regio kenmerkend zijn (te denken valt aan wettelijke en kerkelijke voorschriften en kenmerken van de sociaal-economische structuur), meer lokale, duurzame factoren die dit fundamentele patroon kunnen modifieren, en toevalsfactoren.

Met name de kerkelijke voorschriften stonden centraal in het invloedrijke artikel dat J. Bourgeois-Pichat in 1946 aan het onderwerp wijdde<sup>9</sup>. Canon 1108 van de *Codex Iuris Canonici* verbood de plechtige inzegening van het huwelijk in de periode die liep vanaf de eerste zondag van de advent tot en met kerstdag, en vanaf Aswoensdag tot en met Paaszondag. De plaatselijke kerkelijke autoriteiten konden de inzegening van het huwelijk op voornoemde dagen wel toestaan indien daartoe een gerede aanleiding bestond; de huwendan werden dan gemaand zich van pracht en praal te onthouden. In katholieke streken heeft dit huwelijksverbod zeer lang het seizoensritme diepgaand beïnvloed<sup>10</sup>.

De grote invloed van de kerkelijke voorschriften kwam in Frankrijk gedurende de door Bourgeois onderzochte jaren 1927-1938 met name tot uiting in de sterke fluctuaties die van jaar op jaar merkbaar waren in de huwelijken die in de maanden februari, maart en april werden gesloten. Deze fluctuaties waren een gevolg van het feit dat ieder jaar een wisselend aantal dagen van de vastenperiode in deze maanden viel. De datum waarop Pasen valt, loopt namelijk sterk uiteen: de gesloten periode van de vasten, die 46 dagen duurde, kon aanvangen tussen 4 februari en 10 maart, terwijl het einde viel tussen 22 maart en 25 april. De jaarlijkse variatie van het aantal vastendagen in de maand maart was echter gering en het aantal dagen in februari en april dat in de vastenperiode viel was veelal klein. Bourgeois constateerde dat vóór, maar vooral na de gesloten periode van de vasten het aantal gesloten huwelijken sterk toenam. Minder sterk was de invloed van het 'huwelijksver-

bod' in de advent. Deze gesloten periode ving aan tussen 27 november en 3 december. In november vielen dus zeer weinig gesloten dagen.

Naast deze expliciet als gesloten aangeduide periodes waren ook het octaaf van Pasen, dat liep tot de zondag na Pasen, en het octaaf van Kerstmis, de periode tussen Kerstmis en Driekoningen (6 januari), perioden die bij katholieken niet in trek waren: men wilde vermijden dat tussen deze collectieve religieuze feesten en familiefeesten concurrentie ontstond<sup>11</sup>. In een negentiende-eeuws Nederlands voorlichtend werk voor katholieke huwendes werd als besloten tijd inderdaad de periode aangegeven die liep van de eerste zondag van de advent tot het driekoningenfeest, alsmede de vastentijd en de paasweek: "Deze tijd is door de H. Kerk gewijd aan bijzondere boetvaardigheid, en dus betaamt het niet in dien tijd de huwelijksfeesten te vieren. Zoo ook wordt gedurende dien tijd de huwelijks-zegen over de bruid niet uitgesproken"<sup>12</sup>.

De mate waarin het katholicisme dominant was, bepaalde vanzelfsprekend in sterke mate of maart en december door geringe aantallen huwelijken werden gekenmerkt<sup>13</sup>. In Engeland werden bijvoorbeeld in de zeventiende en achttiende eeuw de taboes op het huwen in de advent- en vastenperiode in veel minder sterke mate gehandhaafd dan in Frankrijk. Tussen 1540 en 1800 werden huwelijken in maart steeds minder uitzonderlijk, hoewel een vasthouden aan de regels nog steeds enigszins merkbaar was<sup>14</sup>. De vastenperiode fungeerde in de meeste parochies als gesloten periode, hoewel met afnemende gestrengheid, tot het tweede decennium van de negentiende eeuw. De adventsgeboden werden in afnemende mate aangehouden tot in de achttiende eeuw<sup>15</sup>. De mate waarin de kerkelijke voorschriften werden nageleefd was echter afhankelijk van de sociale controle die werd uitgeoefend en van de, hieraan gerelateerde, grootte van de betrokken gemeente<sup>16</sup>. In Vlaanderen hield men zich tot en met de eerste wereldoorlog vrij stipt aan het huwelijksuitlet omwille van de vastentijd<sup>17</sup>. Wanneer tegen het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw het platteland door industriële processen wordt opgebroken en de invloed van de kerkelijke voorschriften afneemt treedt een nivellering van de maandschommelingen op.

Godsdienstige en culturele normen werden niet alleen aangevoerd ter verklaring van de geringe aantallen in en de fluctuaties van de aantallen gedurende de maanden maart en december gesloten huwelijken. Bourgeois bracht de geringe populariteit van huwelijken in Frankrijk in augustus en mei in verband met het feit dat deze maanden toegewijd waren aan de maagd Maria: "(...) la conscience populaire considère qu'il est inconvenant de consommer l'acte du mariage pendant cette période". Het ging daarbij echter niet om een al eeuwen bestaand gebruik. De neiging om niet gedurende de meimaand te huwen heeft zich pas sedert het begin van de negentiende eeuw over steeds grotere delen van Frankrijk verbreed. "Il est (...) probable que, comme pour le mois d'août, l'on évite de se marier en mai par dévotion à la Vierge, dont le culte s'est considérablement développé depuis un siècle"<sup>18</sup>. De stelling van Bourgeois-Pichat is niet onweersproken gebleven. Door een aantal auteurs is gesuggereerd dat de geringe populariteit van de meimaand zijn wortels heeft in volksgeloof en men heeft daarbij zelfs een tot de klassieke oudheid teruggaand gebruik als mogelijke verklaring naar voren geschoven. De

zegswijze “Noces de mai, noces mortelles”<sup>19</sup> gaat immers terug op het Romeinse Lemures-feest. Om de Lemures te verzoenen – de zielen der afgestorvenen die beschouwd werden als boze geesten welke rondwaarden om de overlevenden te plagen – had men een algemeen dodenfeest ingesteld dat gedurende drie nachten in mei werd gevierd. Gedurende deze rouwtijd trachtte men zoveel mogelijk het ondernemen van gewichtige zaken en het sluiten van huwelijken te vermijden. Meisjes die op die dagen trouwden konden dus doorgaan voor meisjes zonder godsdienstig gevoel, derhalve voor slechte vrouwen. Billacois verwijst ter ondersteuning van deze herkomst van de afkeer voor mei onder meer naar het werk van Arnold Van Gennepe<sup>20</sup>. Bourgeois achtte een dergelijke afkomst echter weinig waarschijnlijk, gezien het feit dat pas in de negentiende eeuw duidelijk merkbaar wordt dat men de meimaand als huwelijksmaand niet prefereert. Belmont meent dat de verklaringen van Bourgeois en Van Gennepe niet met elkaar in strijd hoeven te zijn. Hij meent dat het ‘verbod’ om in de meimaand te huwen, hoewel van oorsprong een volksopvatting, zich in de negentiende eeuw heeft verbreid door de inspanningen van de katholieke kerk die, door deze maand aan de maagd Maria te wijden, aan het volksgeloof een geoorloofde en expliciete reden gaf om niet af te wijken van dit verbod<sup>21</sup>. Perrenoud acht het mogelijk dat de toegenomen afkeer van de maand mei te maken heeft gehad met het ten gevolge van de ontkerstening weer opkomen van een oud volksgeloof. De katholieke kerk veroordeelde dit volksgeloof, dat concurreerde met de religieuze verboden, sterk en men zou kunnen verwachten dat de Reformatie er toleranter tegenover zou staan omdat het huwelijk bij de protestanten van het sacramentale karakter was ontdaan. Perrenoud constateerde echter dat in Genève, een gebied dat sterk door de Reformatie werd beïnvloed en waar van toewijding aan de maagd Maria geen sprake was, na 1570 in steeds sterkere mate een dieptepunt van de huwelijksluiting in mei zichtbaar werd. Dit verschijnsel deed zich in alle sociale lagen en ook in andere delen van Frans-sprekend Zwitserland voor. Een verklaring daarvoor zocht Perrenoud in het feit dat op het platteland in de onderzochte periode de gewoonte wijd verbreid was om een meikoningin te kiezen. Omdat de meimaand was gewijd aan de “rapports de courtoisie” tussen jongens en meisjes was een huwelijk in deze periode uitgesloten<sup>22</sup>.

Frankrijk en Frans-sprekend Zwitserland lijken binnen West-Europa overigens de enige gebieden te zijn geweest waarin gedurende de meimaand relatief weinig huwelijken werden gesloten. In Engeland was mei een populaire maand, wellicht als gevolg van de meifeesten en markten in het voorjaarsseizoen<sup>23</sup>. In Duitsland was in de jaren 1750-1899 mei een tamelijk populaire huwelijksmaand<sup>24</sup>. Ook in Belgische dorpen en steden was er gedurende het Ancien Régime geen sprake van dat huwelijken in de maand mei werden gemeden<sup>25</sup>.

Een tweede factor die ter verklaring van de min of meer duurzame elementen in het seizoenspatroon wordt aangehaald is de economische structuur. Essentieel element daarin zijn de eisen die worden gesteld door de veranderende vraag naar seizoenarbeid in de landbouw. Met name het zomerdal in de huwelijken, dat samenviel met de belangrijkste oogstperiode van het jaar, en de piek in de herfst en vroege zomer, pieken die samenvielen met het slappe seizoen, respectievelijk met

het binnenhalen van de oogst en de geboorte van het jonge vee, zijn een reflectie van de seizoensgebonden vraag naar arbeid. Veelal vielen de twee pieken ook samen met perioden van verandering en mobiliteit, tijdstippen waarop de jonge inwonende boerenknechten het hun verschuldigde loon ontvingen en vertrokken om nieuwe heren of nieuw werk te zoeken. "They were natural times to break with the past, to cast off the old status of dependency and assume the social responsibilities and rewards of marriage"<sup>26</sup>.

Verschillende auteurs hebben in detailstudies de sterke verwevenheid aangetoond tussen aan de ene kant de maandelijkse wisselingen in de intensiteit van de economische bedrijvigheid en aan de andere kant de frequentie waarmee huwelijken werden gesloten. Voor het zeventiende- en achttiende-eeuwse Engeland wees Cressy op de belangrijke rol die de datum van de jaarlijkse ontbinding van de contracten van het huishoudelijk personeel speelde. Enkele weken na de afloop van de contracten vond veelal een overgang plaats van de status van ongehuwde, afhankelijke, bediende naar die van huwelijkspartner. Al naar het soort van economische activiteit was van belangrijke regionale verschillen in huwelijkspatronen sprake: in weidegebieden waar in de lente kalveren en lammeren de aandacht opeisten was de vroege zomer in sterkere mate favoriet. De stedelijke gebieden kenden minder uitgesproken variaties: hier was sprake van een grotere economische diversiteit, met een steeds verschillend ritme, verschillen die ervoor zorgden dat de eigenheid niet langer zichtbaar was. De herfst was als tijd van relatieve overvloed uiterst populair als huwelijksmaand: de schuren waren vol en in veeteeltgebieden was dit ook de tijd waarin geslacht en ingemaakt werd<sup>27</sup>.

Regionale economische diversiteit bracht ook in het Massif Central in de negentiende en twintigste eeuw variatie in het huwelijkspatroon teweeg. Een huwelijk was een zaak die de hele buurt aanging: buurtgenoten verzorgden de uitnodigingen, versierden het huis, deden inkopen en zorgden voor drank en etenswaren. Men was daarom gebonden aan een tijdstip waarop ook de burens vrij waren. In gemeenten waar een pastorale economie overheersend was, had men vanaf begin mei tot einde juni voldoende tijd voor het vieren van sociale gebeurtenissen als het huwelijk. In de lager gelegen gemeenten was in deze periode sprake van intense economische bedrijvigheid, die weinig tijd voor dergelijke gebeurtenissen liet. In die gemeenten waar seizoensmigratie naar andere regio's belangrijk was, werkte in de lente en winter een groot deel van de bevolking elders, zochten anderen in de zomer werk als hooier of bij de tarweoogst en waren op het einde van de zomer velen in de wijnoogst actief. Pas na de terugkomst van deze seizoenswerkers was er tijd voor het sluiten van een huwelijk. Hoewel het huwelijk dus aan de winterperiode van relatieve inactiviteit was gebonden waren er toch grote variaties al naar gelang het karakter van de lokale economie<sup>28</sup>.

Gunn vergeleek in drie met elkaar contrasterende gebieden in de vroege Engelse vestiging op Van Diemen's Land (het huidige Tasmanië) het huwelijkspatroon: gebieden waar tarweverbouw het belangrijkste was en waar men verwachtten kon dat huwelijken vermeden werden in de tijd van ploegen, zaaïen en oogsten; droge gebieden, waar de huwelijken verschoven werden naar periodes waarin geen tijd hoefde te worden besteed aan het werpen van de lammeren of aan het scheren

van de schapen; en gebieden waar andere gewassen dan tarwe werden verbouwd maar waar eveneens de periode van ploegen, planten en oogsten gemeden diende te worden. In elk van deze gebieden werden in de minder drukke periode de meeste huwelijken gesloten. In de door een gemengde economie gekenmerkte regio's en in de stedelijke gebieden was in veel sterkere mate sprake van een gelijkmatige verdeling van de huwelijken over de maanden van het jaar<sup>29</sup>.

Dupâquier legde de nadruk op de economische veranderingen die in Frankrijk in de loop van de negentiende en twintigste eeuw hebben plaatsgevonden en op de consequenties die deze hebben gehad voor het huwelijkspatroon. In het negentiende-eeuwse Frankrijk werd met name in de winter gehuwd. Dat was een tijd van rust en relatieve overvloed: de oogst was binnen en men had zekerheid over inkomsten, lonen en winsten van het bedrijf. Zolang de religieuze voorschriften werden opgevolgd bereikten november, januari en februari hoge cijfers. Er waren echter grote regionale verschillen in het patroon; deze hingen deels samen met seizoensmigratie. Huwelijken waren in een aantal regio's in de wintermaanden gebruikelijker omdat de ongehuwden dan in hun woonplaats konden huwen en omdat familieleden in deze tijd van het jaar weer thuis waren. Naarmate Frankrijk industrialiseerde werd weliswaar de advent minder in acht genomen (wat tot meer huwelijken in december leidde, een stijging van de voorkeur die overigens in aanzienlijke mate werd versterkt doordat Kerstmis en de kerstvakantie op den duur positief op de keuze uitwerkten), niettemin daalde het aantal in het koude seizoen (de periode november tot en met februari) gesloten huwelijken zeer sterk. De zomer kreeg in steeds sterkere mate de voorkeur. De algemene richting van de evolutie was er een van vervanging van de maxima van de winter naar een maximum in herfst en lente, later zomer<sup>30</sup>.

Het is echter niet alleen de vermindering van de betekenis van de agrarische sector geweest die van de zomermaanden geliefde huwelijksmaanden heeft gemaakt. Wellicht even belangrijk was een andere structurele economische verandering, te weten het van kracht worden van een jaarlijkse vakantieperiode. In de periode 1921-39 verwierf men in België het recht op betaalde vakantie en maakte inkomensgroei het maken van vakantiereizen mogelijk. Er bestaat een opvallende parallel tussen de ontwikkeling van de wetgeving terzake van de jaarlijkse betaalde vakantie en de groeiende betekenis van de maand juli als huwelijksmaand<sup>31</sup>. Ook andere auteurs hebben gewezen op de grote invloed die de uitbreiding van de betaalde periode van vakantie in de zomermaanden voor het seizoenspatroon heeft gehad. Jonggehuwden willen de huwelijksdatum laten samenvallen met de vakantie waardoor een huwelijksreis mogelijk wordt, en de zomermaanden juni tot september, de meest geliefde vakantieperiode, worden daardoor als huwelijksmaand zeer belangrijk. Daar komt bij, althans in Frankrijk, de grote kans op gunstige weer, dat de mogelijkheid biedt in de open lucht bruiloft te vieren<sup>32</sup>. Het tijdstip waarop de schoolvakantie valt heeft in Frankrijk nog steeds grote invloed op de keuze van de huwelijksmaand: volgens Sardon komt dat doordat in deze samenleving het huwelijk nog steeds wordt beschouwd als een sociaal gebeuren bij uitstap waarbij tegenover die samenleving getuigenis wordt afgelegd van de verbintenis

van twee families. Dat maakt het noodzakelijk een feest te geven waarbij de hele familie – kinderen inclusief – tegenwoordig kan zijn<sup>35</sup>.

Het spreekt na bovenstaande uiteenzetting voor zich dat de kerkelijke voorschriften en de economische structuur die voor de variatie in de seizoensgebondenheid van de huwelijken verantwoordelijk waren, een verschillende uitwerking hadden op onderscheiden delen van de samenleving. Er is helaas echter nog weinig historisch onderzoek gedaan naar deze sociale verschillen in seizoenspatronen.

#### *De Nederlandse situatie: algemene ontwikkeling en provinciale differentiatie*

Voor Nederland ontbreken de uitvoerige historische studies over de seizoenspatronen in het huwelijk zoals we die met name voor Engeland en Frankrijk kennen. Uit lokale studies is enige informatie beschikbaar over de situatie voor de aanvang van de negentiende eeuw terwijl vanaf het midden van die eeuw statistische gegevens op landelijk niveau beschikbaar zijn die het mogelijk maken de trendmatige ontwikkeling te bestuderen.

Voor de zeventiende eeuw constateerde Van der Woude in Edam en Rotterdam een voorkeur voor huwelijksluiting in de maanden december, januari en februari terwijl er van mei tot en met augustus veel minder huwelijken gesloten werden<sup>34</sup>. Ook in de agrarische gemeente Voorburg<sup>35</sup> en in het Gelderse Duiven<sup>36</sup> werd in de jaren 1680-1699, respectievelijk 1666-1730 nog een huwelijksstop aangetroffen in januari en februari, respectievelijk april. In Duiven was ook toen reeds sprake van een groot aantal huwelijken in mei. In de achttiende eeuw ontstond in de eerder genoemde Hollandse steden een geheel ander patroon. De winterpiek verdween allengs en er ontstond een nieuwe en zeer grote voorkeur voor mei, met name na 1750. Verschuivingen in de beroepsstructuur, met name een verminderde afhankelijkheid van de zeescheepvaart en de daarmee verbonden afwezigheid van een belangrijk deel van de beroepsbevolking in de zomermaanden, hebben hierbij waarschijnlijk een rol gespeeld. Eenzelfde patroon ontstond na 1700 in Voorburg en na 1730 in Duiven terwijl een andere Hollandse agrarische gemeente, Maasland, in de achttiende eeuw eveneens een huwelijksstop in april en mei en een kleinere piek in november kende<sup>37</sup>. In de oogstperiode juli, augustus en september en in januari en februari waren de aantallen huwelijken zeer laag.

Landelijke gegevens over het aantal huwelijken per maand zijn vanaf 1850 beschikbaar<sup>38</sup>. Deze maken het mogelijk indexcijfers te berekenen waarmee men de trendmatige ontwikkeling vanaf dat jaar kan volgen. Om deze indexcijfers te berekenen deelt men het aantal huwelijken dat in een bepaalde maand heeft plaatsgehad door het aantal huwelijken dat in deze maand zou zijn gesloten als er op elke dag van het jaar een gelijk aantal huwelijken zou hebben plaatsgevonden. De uitkomst vermenigvuldigt men vervolgens met 100. Is de uitkomst van deze bewerking groter dan 100 dan is de conclusie dat in de betreffende maand naar verhouding meer wordt gehuwd dan bij een gelijke verdeling van de huwelijken het geval zou zijn geweest; getallen kleiner dan 100 wijzen uit dat de betreffende maand minder populair is dan bij een evenredige verdeling van de huwelijken te verwachten was. In figuur 1 zijn de betreffende gegevens afgebeeld. Hoewel we ons in

eerste instantie richten op de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn in deze figuur ook meer recente cijfers opgenomen.

Het is duidelijk dat mei in het midden van de negentiende eeuw verreweg de meest populaire huwelijksmaand was, op grote afstand gevolgd door april en november. Terwijl bij een gelijke verdeling van de huwelijken gemiddeld 100 huwelijken per maand zouden worden gesloten, kwam men in mei tot ongeveer het jaar 1900 op 250 huwelijken uit. Relatief weinig werd er getrouwd in de maanden januari, maart en december. Overigens blijkt dat aan de naleving van de gesloten periode van de vasten strikter de hand werd gehouden dan aan die van de advent: laatstgenoemde periode bleek circa twintig jaar eerder een relatieve toename van het aantal gesloten huwelijken te kennen dan de vasten.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw verloor mei in zeer snel tempo de positie als meest begunstigde maand. Hetzelfde gold voor november terwijl april zelfs al eerder, rond 1885, aan populariteit had ingeboet. Aan het einde van de jaren '60 van de twintigste eeuw was van een voorkeur voor de meimaand niets meer te merken; nadien was toch weer een lichte stijging te constateren van het aantal in deze maand gesloten huwelijken. Verder is september in opkomst als populaire trouwmaand.

Zeer opvallende ontwikkelingen hebben zich ook voorgedaan in de decembermaand. Net als maart werd december in de negentiende eeuw slechts weinig verkozen maar vanaf de jaren '20 van de twintigste eeuw kreeg het grotere betekenis. Tussen 1960 en 1985 domineerde december zelfs zoals eens mei dat deed. Gedurende de afgelopen vier jaar keerden de decemberhuwelijken echter weer terug naar het niveau van voor 1940. De recente bruuske veranderingen in de maandcijfers voor december kunnen vrijwel geheel worden toegeschreven aan wijzigingen in de belastingwetgeving. De inwerkingtreding van de Wet op de inkomstenbelasting van 1964 had tot gevolg dat voor het bepalen van de tariefgroep op grond waarvan het jaarkomen van personen werd belast de burgerlijke staatsituatie aan het einde van het jaar als uitgangspunt werd genomen. En aangezien gehuwde alleenverdieners een veel hogere belastingvrije voet kregen toegewezen dan niet-gehuwde belastingplichtigen, kon het sluiten van een huwelijk in december fiscale voordelen opleveren. Met name na 1964 is daardoor december een favoriete huwelijksmaand geworden. De wijziging in de fiscale wetgeving die in 1984 werd ingevoerd – de tweede fase van de tweeverdienerswet – leidde ertoe dat niet langer de burgerlijke staat per 31 december bepalend was voor de hoogte van het in het desbetreffende jaar te betalen belastingbedrag. Doorslaggevend werd nu het al dan niet gehuwd samenwonen gedurende een periode langer dan een halfjaar. Deze wijziging leidde ertoe – natuurlijk tezamen met de in de jaren '60 onder katholieken plaatsvindende verdere vermindering van de betekenis die werd gehecht aan de kerkelijke voorschriften met betrekking tot de gesloten periode van de advent<sup>39</sup> – dat van de populariteit van december als huwelijksmaand niet veel meer overbleef<sup>40</sup>.

Voor de negentiende en het begin van de twintigste eeuw maakt het aanwezige statistisch basismateriaal het mogelijk de boven getrokken conclusies nog belangrijk te nuanceren.



Figuur 2 geeft voor een tweetal periodes (1864-76 en 1910-19) een beeld van de provinciale diversiteit in de seizoenspatronen<sup>41</sup>. We hebben daartoe vijf provincies geselecteerd die min of meer representatief te achten zijn voor een grotere groep. Variatie tussen de provincies deed zich met name op twee punten voor: in de mate van populariteit van de meimaand en in het aantal huwelijken in de gesloten periode maart en december.

Hoewel mei met uitzondering van Limburg de meest geliefde trouwmaand was, waren er grote verschillen te constateren tussen de provincies. Het meest opmerkelijk was de situatie in de drie noordelijke provincies, waarvoor Groningen als exemplarisch is opgevat. In Friesland bereikte de index voor de meimaand in de eerste decennia van de twintigste eeuw waarden van 500 of meer, in Groningen van 350, in Drenthe van 300. In alle drie de noordelijke provincies lagen de indexwaarden in 1900-19 hoger dan in de periode 1864-76. De meitop was veel minder dominant in West-Nederland (Utrecht, waar in de negentiende eeuw november de meest geliefde maand was, Noord-Holland en Zuid-Holland). De mate van verstedelijking, en daarmee de verminderde gebondenheid aan het agrarische seizoensritme, kan wellicht de positie van het westen verklaren, niet duidelijk wordt daarmee waarom in de noordelijke provincies in de eerste decennia van de twintigste eeuw de meimaand nog belangrijker is geworden.

Uitgaande van een maandgemiddelde van 100 (bij een evenredige verdeling over het jaar) worden in alle provincies in de maanden maart en december tussen de 50 en 75 huwelijken gesloten. In de katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg zijn dat er echter minder dan 25, zelfs nog in de jaren 1910-19. Ook op provinciaal niveau blijkt dat de gelovigen zich eerder in de vastenmaand maart van een huwelijk lieten afhouden dan in de adventsmaand december. Dat in januari zowel in Noord-Brabant als in Limburg naar verhouding veel meer huwelijken werden gesloten dan in de andere provincies moet in samenhang met deze striktere naleving van de advent- en vastenperiode worden gezien: het zal zonder twijfel voor een belangrijk deel zijn gegaan om inhaal van eerder uitgestelde huwelijken. De veel hogere cijfers voor huwelijken in april, met name in Limburg, hangen eveneens samen met de lage cijfers van maart. Er is echter nog iets aan de hand. Niet alleen Limburg maar ook de niet katholieke provincies Drenthe en Zeeland hadden in april namelijk hoge huwelijkscijfers. De cijfers van Limburg waren ook te hoog om alleen als inhaal te kunnen worden geïnterpreteerd. April was in Limburg duidelijk populairder als huwelijksmaand dan mei. Naar alle waarschijnlijkheid stond het huwelijkspatroon in deze provincie ook onder invloed van de veelvuldig voorkomende trekarbeid naar Duitsland. Eind maart verhuurden de trekwerkers zich aan een ploegbaas en direct na Pasen trokken ze naar Duitsland: in de steenovens van het Rijnland en Westfalen – de bestemming van vele trekwerkers – ging de campagne immers eind april van start. Ook de trek van landarbeiders naar Duitsland startte rond april. Beide groepen trekwerkers kwamen pas eind augustus, respectievelijk eind september, terug<sup>42</sup>.

*Seizoenspatronen in Nederland in de negentiende eeuw: regionale variatie op basis van individuele gegevens*

De tot nu toe besproken gepubliceerde statistische gegevens hebben een aantal belangrijke tekortkomingen. Doordat slechts gegevens naar maand van huwelijksluiting bekend zijn kan met de jaarlijkse variatie in de gesloten periode van de vasten, een gevolg van het veranderlijke tijdstip van Pasen, geen rekening worden gehouden. Een meer nauwkeurige berekening vereist dat men de beschikking heeft over de aantallen huwelijken die per dag en maand zijn gesloten. Van even groot belang is het volgende. Wanneer men een koppeling tot stand wil brengen tussen de economische structuur en kerkelijke voorschriften enerzijds, seizoensvariaties in huwelijken anderzijds, dient men eigenlijk te beschikken over gegevens die het per socio-economische groep en per kerkelijke gezindte mogelijk maken het seizoenspatroon te onderzoeken. Voor een deel kan aan deze wensen tegemoet worden gekomen door gebruik te maken van de in huwelijksakten opgenomen informatie met betrekking tot de datum van het huwelijk en het beroep van de bruidegom<sup>43</sup>. Gegevens omtrent de kerkelijke gezindte ontbreken weliswaar in de akte, maar door enkele exclusief katholieke gemeenten te onderzoeken kan ook dit euvel voor een deel worden verholpen. In het kader van een onderzoek naar de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in negentiende-eeuws Nederland werden gegevens voor een groot aantal gemeenten verzameld die ook bij het onderzoek naar de seizoensvoorkeuren bruikbaar zijn<sup>44</sup>. Deze gegevens betreffen de periode 1811-1812 tot en met 1912; ze dekken dus een langere periode dan het gepubliceerde statistisch materiaal. De gegevens zijn voor een belangrijk deel aan reeds bestaande databestanden ontleend, waar nodig en haalbaar aangevuld met zelf verzameld materiaal. Een volledig representatief en evenwichtig overzicht voor Nederland als geheel is het

Tabel 1. Het aantal huwelijken in het onderzoek per gemeente

Gemeente	Aantal	Periode
Delft	16701	1812-1911
Den Haag	4103	1850-1882
Elsloo	806	1812-1912
Eersel/Veldhoven	1396	1812-1912
Platteland Zeeland	2320	1811-1912
Platteland Zuid-Holland	3763	1812-1912
Arnhem	10333	1812-1900
Rotterdam/Hillegersberg	1645	1812-1899
Bommelerwaard	3723	1812-1912
Midwolda	2741	1812-1912
Oldenzaal	2741	1812-1912
Goes	4142	1811-1900
Naarden	2064	1812-1912

niet: Friesland, Drenthe en Utrecht zijn in het geheel niet, Noord-Holland, Overijssel en Limburg maar mager vertegenwoordigd. Wel betreft het gemeenten met een zeer uiteenlopende sociaal-economische structuur. Onze kennis van de ontwikkeling van de huwelijksmaand kan daardoor op essentiële punten worden aangevuld. Tabel 1 geeft een indruk van de aantallen huwelijken waarop de analyse betrekking heeft.

Voor een zinvolle vergelijking van de seizoensvoorkeuren naar socio-economische groep zijn de beroepstitels van de bruidegoms, met enige aanpassingen, samengevoegd volgens de classificatie die is ontworpen door Giele en Van Oenen<sup>45</sup>. De betreffende indeling maakt het in grote lijnen mogelijk groepen te onderscheiden naar gelang van de in het beroep en in de arbeidssituatie samenkomende economische, sociale en culturele invloeden, die een grote invloed op de gezinssituatie konden uitoefenen. De socio-economische groepen die op deze wijze ontstaan, werden volgens de auteurs ook door tijdgenoten als verschillend beoordeeld. In enigszins aangepaste vorm ziet de door ons gebruikte versie van de indeling van Giele en Van Oenen er als volgt uit:

1. *Grote burgerij* (inclusief militairen met hoge rangen);
2. *Kleine burgerij* (winkeliers, kleine ondernemers en kooplui, molenaars, zelfstandige ambachtslieden);
3. *Intellectuelen en beampten* (Semi-intellectuele en kleine vrije beroepen, kleine artistieke beroepen, lager toezichthoudend personeel);
4. *Boeren* (inclusief vissers en jagers);
5. *Werklieden en geschoolde fabrieksarbeiders* (handwerklieden in de industrie en in de bouw, geschoolde fabrieksarbeiders, dienstpersoneel);
6. *Losse en ongeschoolde arbeiders* (losse arbeiders, ongeschoolde arbeiders, ongeschoolde industriearbeiders, militairen van lagere rangen);
7. *Landarbeiders*.

De vissers uit Den Haag (Scheveningen) zijn als afzonderlijke groep bestudeerd. Drie tijdsperiodes zijn onderscheiden: 1812-49, 1850-89 en 1890-1912. De jaren voor 1850, waarover op landelijk niveau geen informatie beschikbaar is, worden aldus gescheiden van latere periodes terwijl bovendien rekening wordt gehouden met de cesuur die de landelijke cijfers rond het midden der jaren '80 van de vorige eeuw te zien geven.

Voor de meer nauwkeurige berekening van het seizoenspatroon van de huwelijken is een aangepaste procedure gevolgd. Deze is ontleend aan Edwards<sup>46</sup>. Daartoe berekent men afzonderlijk per maand het aantal gesloten dagen en het aantal huwelijken op deze dagen en het aantal niet gesloten dagen en het aantal daarop plaatsvindende huwelijken. Het aantal huwelijken per dag kan worden berekend en omgezet in een index die aangeeft hoeveel huwelijken er in de gesloten en de niet gesloten periode van elke maand plaatsvonden waarbij 100 een gelijke verdeling van de huwelijken over het jaar voorstelt. De index betreft nu echter zeventien in plaats van twaalf tijdsperiodes. Men dient zich wel te realiseren dat in de maand november slechts weinig adventsdagen vallen en in februari slechts weinig vasten-

dagen: toevallige verstoringen, zoals de aanwezigheid van een populaire huwelijksdag in een bepaald deel der maand kunnen daardoor de uitkomsten beïnvloeden. Op voorhand valt bovendien te verwachten dat de sterkste effecten van de kerkelijke voorschriften zichtbaar worden in april: de vastendagen van april zijn immers veelal dagen welke vallen in de week voorafgaande aan pasen, dus in de lijdensweek, de week waarin naar alle waarschijnlijkheid het striktst aan de voorschriften werd vastgehouden. Logisch lijkt op voorhand ook dat in de relatief weinig talrijke adventsdagen in november een laag indexcijfer wordt gevonden: steeds zit immers ook een zondag in deze adventsdagen, een dag die alleen gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw met enige regelmaat als huwelijksdag werd verkozen.

Een selectie van de gegevens is opgenomen in figuur 3.

### *Veranderingen in de tijd en regionale verschillen*

Ondanks de grote diversiteit in de sociaal-economische en godsdienstige structuur van de bestudeerde gemeenten blijkt het seizoenspatroon van de huwelijken gemeenschappelijke kenmerken te hebben gehad. Dat betreft allereerst het feit dat de meimaand bijna overal de favoriete periode van huwelijksluiting was. Op het platteland van Zuid-Holland, in Midwolda, op het platteland van Zeeland steeg de index echter ver uit boven die in andere gemeenten. Drie uitzonderingen deden zich voor op de regel dat mei het meest populair was: Eersel/Veldhoven, Elsloo en Oldenzaal. In Elsloo genoten april, maart en november, maar steeds de niet gesloten delen van deze maanden, de voorkeur, in Eersel en Veldhoven de niet gesloten delen van februari en april. In een aantal gemeenten deden zich duidelijke veranderingen voor in de voorkeur voor mei, doch de richting van deze veranderingen was niet overal identiek. In Delft bijvoorbeeld werd mei in de negentiende eeuw minder populair, en datzelfde was het geval in Arnhem, in Rotterdam/Hillegersberg en in de Bommelerwaard. Op het Zeeuwse platteland en in Midwolda werden daarentegen relatief steeds meer huwelijken in mei gesloten.

De sterkste voorkeur na mei genoot dat deel van november waarin geen adventsdagen vielen. Op twee uitzonderingen na werd zowel in de steden als in de plattelandsgemeenten in dit deel van het jaar een betrekkelijk groot deel van de huwelijken gesloten. In de steden – Delft, Naarden, Goes, Arnhem en Den Haag – werd in de maand augustus relatief veel gehuwd; over het algemeen was in deze maand van een lichte toename van het aantal gesloten huwelijken sprake.

De weinig populaire maanden waren eveneens in de verschillende regio's identiek. Met name waren dat delen van die maanden die volgens kerkelijke voorschriften tot de gesloten periodes behoorden. Per gemeente was echter sprake van een verschillende mate van naleving van de relevante kerkelijke voorschriften.

In Delft (en Den Haag) werden zeer weinig huwelijken gesloten in de adventsperiodes van november en december en in de vastendagen van maart en april. In Delft was het effect van de gesloten dagen vooral in april en november en, in mindere mate, in februari zichtbaar. Het effect ging in december echter in tegengestelde richting en ontbrak in maart geheel. In Den Haag (niet afgebeeld) constateerde men in elk van de betreffende maanden een duidelijk effect van de kerke-

lijke voorschriften: bijna steeds stond een indexwaarde van 100 of meer voor de open periode van elke maand tegenover een waarde van 50 of minder in de gesloten delen van de maand. Weinig gevoelig voor deze kerkelijke regels was men op het platteland van Zeeland en in Goes. Weliswaar werd er in december gedurende de adventsdagen weinig gehuwd, maar dat gold nog sterker voor de niet gesloten delen van die maand en in februari en maart was zelfs van een effect sprake dat tegengesteld aan de verwachting was. Alleen november liet weer duidelijke verschillen tussen beide delen van de maand zien. In Midwolda was van een gesloten periode geen sprake, terwijl in Naarden slechts een gering effect van de kerkelijke voorschriften zichtbaar was, het duidelijkst nog in april en november.

In de beide katholieke regio's Elsloo (niet afgebeeld) en Eersel/Veldhoven werden de kerkelijke voorschriften daarentegen zeer strikt nageleefd. In december vonden in beide gemeenten ook in de officieel niet gesloten periode slechts zeer weinig huwelijken plaats maar vooral in maart werd aan de kerkelijke voorschriften nauwlettend gevolg gegeven. Men zou ook niet anders verwachten van een regio waarover werd opgemerkt dat de verloofden uit de boerenstand zich gedurende de vastentijd zelfs het genoeggen ontzegden elkaar te bezoeken<sup>47</sup>. Overigens wekt de figuur de indruk dat de kerkelijke voorschriften nauwkeuriger werden opgevolgd naarmate de negentiende eeuw ten einde liep en de twintigste eeuw een aanvang nam. Stokvis, die aan de hand van Haagse gegevens iets dergelijks concludeerde, stelde zich de vraag of de katholieke herleving en de instelling van parochies in 1854 daar wellicht debet aan zijn geweest<sup>48</sup>. Ook in Oldenzaal was over het algemeen van een strikte naleving van de kerkelijke wetgeving sprake: met name in november was dat het geval maar ook in andere maanden was er een verschil in de verwachte richting tussen de indexcijfers voor de gesloten en voor de open dagen.

In de Bommelerwaard werden de maanden november en december en februari tot en met april door relatief weinig huwelijken gekenmerkt. Dat daarbij wederom sprake was van een effect van kerkelijke voorschriften wordt duidelijk uit een vergelijking van de zeer sterk van elkaar afwijkende cijfers van de gesloten en die van de niet gesloten dagen. December was ook hier een uitzondering op deze regel. In Arnhem was van een relatie tussen kerkelijke voorschriften en het seizoenspatroon van de huwelijken in veel mindere mate sprake. April maar vooral november waren veelal de maanden waarin de kerkelijke voorschriften het duidelijkst merkbare effect hadden. Gemeenschappelijk aan alle Gelderse gemeenten was dat januari als huwelijksmaand zeer weinig populariteit genoot.

Ook op het platteland van Zuid-Holland was de gesloten periode duidelijk zichtbaar, met name in april en november. December was ook hier een maand waarin buiten de gesloten periode zeer weinig huwelijken werden gesloten. Maart werd opvallend genoeg in de gesloten periode door een hoger huwelijkscijfer gekenmerkt dan in de vrije periode.

### *Verschillen tussen socio-economische groepen*

De belangrijkste conclusie die uit de vergelijking van het seizoenspatroon van de verschillende socio-economische groepen kan worden getrokken is dat regionale

kenmerken meer invloed hadden op het seizoenspatroon dan het toebehoren tot een bepaalde socio-economische groep<sup>49</sup> (zie figuur 4).

Wel was de meitop over het algemeen het duidelijkst terug te vinden bij boeren en landarbeiders; dat gold voor Delft, Den Haag, het platteland van Zuid-Holland, Midwolda, Naarden en de Bommelerwaard, maar ook onder de als agrariërs aangeduide mannen in Arnhem. In de Kempense dorpen was mei bij de boeren echter minder populair dan de dagen in februari, maart en april die buiten de vastenperiode vallen. In de landbouw werkzame mannen huwden inderdaad relatief weinig in de zomerperiode (juli, augustus en september). Naast de maand mei was ook april onder boeren een populaire maand.

Opvallend was de positie van de vissers: deze huwden bijna uitsluitend in de maanden november, december en januari. Met name in het relatief kleine deel van de decembermaand dat buiten de advent viel werden relatief zeer veel huwelijken gesloten. In de periode 1850-1882 bereikte de index hier de waarde 2418 tegenover een gemiddelde van 100! Ook in de adventsdagen van november werden hoge indexwaarden bereikt. In de Noordzeevisserij was december de aanvang van de stille periode, waarin de schepen na de haringteelt gelost en afgetuigd werden. Ook voor de nevenbedrijven – scheepswerven, zeil- en touwmakerijen, rokerijen – begon dan een kalme periode<sup>50</sup>.

De meitop was over het algemeen wat minder nadrukkelijk aanwezig bij de grote burgerij en bij de intellectuelen en beambten<sup>51</sup>. Opvallend was dat in enkele gemeenten juli en augustus voor mannen uit de grote burgerij en intellectuelen en beambten relatief populaire huwelijksmaanden waren. Dat was onder meer het geval in Goes en Oldenzaal, in Naarden (alleen grote burgerij), en in Arnhem voor de hogere employés.

Waren er verschillen tussen de socio-economische groepen in de mate waarin de gesloten periode werd nageleefd? In sommige gemeenten wel, in andere niet. Geen verschillen werden bijvoorbeeld gevonden op het platteland van Zuid-Holland, in de Bommelerwaard, in Elsloo en in Eersel en Veldhoven, op het Zeeuwse platteland en Goes en, maar uitsluitend voor de advent, in Den Haag en Arnhem. Daar waar wel verschillen tussen socio-economische groepen bestaan in de naleving van de kerkelijke voorschriften omtrent de gesloten periode zijn het zelden dezelfde groepen die zich daar niet aan storen. In Den Haag constateren wij dat de vastenperiode voor mannen uit de grote burgerij en voor losse arbeiders geen barrière voor de sluiting van een huwelijk vormde, in Oldenzaal gold dat de intellectuelen en beambten, in Midwolda boeren en intellectuelen en beambten. De adventsperiode was in Oldenzaal en Naarden voor mannen uit de kleine burgerij geen hinderpaal voor het sluiten van huwelijken; in Midwolda was dat het geval bij de boeren, in Naarden ook bij de werklieden, in Arnhem bij mannen zonder beroep en in Elsloo bij losse arbeiders.

We kunnen aan de hand van de beschikbare historische en volkskundige literatuur op een aantal aspecten van het hier beschreven huwelijkspatroon nader ingaan. Met name betreft dat de relatie tussen de jaarlijkse arbeidscyclus en het huwelijkspatroon (de pieken in de huwelijken gedurende mei en, in mindere mate, november en de

langzame verdwijning van de populariteit van de meimaand) en de geringe aantallen huwelijken in de zomermaanden juli en augustus, een verschijnsel dat werd gevolgd door een langzame stijging van de populariteit van deze maanden die aanhield tot de jaren '40 van de twintigste eeuw.

### *Arbeidscyclus en huwelijksmaand*

“De natuurlijke gang van het boerenjaar brengt mede”, zo stelde de volkskundige De Vries, “dat de wisseling van het dienstpersoneel niet te allen tijde geschieden kan; immers de tijd tussen lente en herfst, tussen zaaïen en oogsten, is de periode van intensief boerenbedrijf, waarin de boer dus ook moet kunnen rekenen op de knechts, die hij in dienst heeft. De wisseling zal in den regel dus alleen geschieden, hetzij in den herfst, wanneer de oogst is binnengehaald en een tijdperk van rust voor de deur staat, hetzij in de lente voordat het werk op den akker begint. Daar het personeel bij wisseling van den enen boer naar den anderen trekt, is het nodig dat in een dorpsgemeenschap de verandering op dezelfde tijd geschiedt; vandaar het gebruik dat daarvoor een bepaalde dag vastgelegd is”<sup>52</sup>.

De overgangsdata waren gewoonlijk gesteld in de tijd van een of ander feest wanneer het dagelijks werk tot een minimum beperkt was en de boeren en knechts elkaar konden treffen bij een kerkdienst, de kermis of in de herberg. In het grootste deel van het land was de inhuurdatum gesteld geweest op 1 mei: in het Saksische deel van het land (Drenthe, Overijssel, Gelderland) was dat algemeen, maar het kwam ook in het westen van Zuid-Holland en het westen en midden van Noord-Brabant en op Schouwen-Duiveland en in Noord-Limburg voor. Friesland en Groningen behoorden tot de gebieden waar 12 mei de gebruikelijke datum van inhuur was<sup>53</sup>. Zuid-Limburg (1 november) en Midden-Limburg (1 oktober) en Utrecht en delen van Zuid-Holland hielden een najaarstermijn aan. Noord-Holland kende voor vrouwen een inhuurdatum van 26 december, terwijl de knechts op Lichtmis (2 februari) hun dienst aanvingen<sup>54</sup>. In Zeeland was de dag waarop de arbeider als regel de dienst verliet 1 maart terwijl Sint-Peter (22 februari), Sint-Matthijs (24 februari), Pasen en Sintermeid (1 oktober) voor oostelijk Brabant en Limburg van grote betekenis waren<sup>55</sup>. Vooral in november (1, 11 en 12), rond Kerstmis, februari (22), op 5 maart en 1, 12 en 15 mei vond men vele betalingsdata<sup>56</sup>.

Dat mei (en in mindere mate april) en november de maanden bij uitstek waren waarin overgangen van werkgever plaatsvonden, lijdt dus geen twijfel. Daardoor waren deze maanden ook bij uitstek geschikt om nauw aan deze positiewisselingen gerelateerde gebeurtenissen te laten plaatsvinden: de aanvaarding van gekochte of gehuurde goederen, van huur- en pachtbetalingen, van opzegging van het gebruik van huis en/of land, en ten slotte van de overgang van de ongehuwde naar de gehuwde staat.

Met name de in de meimaand plaatsvindende overgangen van werkgever waren volgens de negentiende-eeuwse waarnemers de reden van de populariteit van de meimaand. Van Voorthuijsen meldde in 1856: “Bij ons hebben veel huwelijken plaats in de maand Mei, den tijd, waarop doorgaans de verhuring zoo van land als arbeid eindigt”<sup>57</sup>. Omstreeks hetzelfde tijdstip werd door een andere auteur opge-

merkt: "(...) men trouwt gemeenlijk in Mei, vooral onder den stand der dienstboden, omdat de dienst alsdan eindigt"<sup>58</sup>.

Verschillende volkskundigen bevestigden deze gang van zaken. In Drenthe werden volgens Edelman de boerenplaatsen altijd op de eerste mei door nieuwe huurders betrokken<sup>59</sup>. De laatste dag van april en de eerste dag in mei waren de dagen van de "vertrekkerij" of het verwisselen van woning en woonplaats. Dat gold zowel de dagloners, de ambachtslieden als de huurboeren. Ook de dienstboden wisselden op 1 mei van dienst of beëindigden op die dag de dienstbetrekking om in het huwelijk te treden. Omdat veel van deze veranderingen direct aan een huwelijk vooraf dienden te gaan, is het vanzelfsprekend dat huwelijken in deze maanden frequenter plaatsvonden. Huwelijksluiting in mei had het grote voordeel dat wanneer een schoonzoon in een boerengezin introuwde men een knecht kon uitwinnen en wanneer een schoondochter introuwde was vaak een dienstmeid onnodig. Waar het jonge paar een eigen woning betrok kon dat ook vaak niet anders dan per 1 mei<sup>60</sup>. Omdat de meeste huwelijken bij de aanvang van het dienstjaar in mei gesloten werden, moest ook het nieuw te bouwen boerenhuis tegen die tijd in gereedheid zijn gebracht<sup>61</sup>. De voorhuur werd betaald vóór of op 1 mei<sup>62</sup>. Verliefden met het voornemen om per 1 mei een huwelijk te sluiten kochten op de in het voorjaar plaatsvindende boeldagen (dagen van verkoop van roerende goederen) een deel van de huiselijke inventaris<sup>63</sup>.

Ook volgens de Achterhoekse folklorist Heuvel was het op het platteland in de negentiende eeuw zo dat "in de Meimaand in het boerenland ook de meeste jonge paren trouwen. Bij het toenemen der gedwongen huwelijken gebeurt het nu meer in alle tijden des jaars, maar in den ouden tijd met zijn strengere zeden was het antwoord op de vraag: Wanneer ga je trouwen? haast vast en zeker: Te Mei"<sup>64</sup>. De erfhuizen, (boeldagen), vonden in de Achterhoek plaats als Sint-Peter (22 februari) naderde en door de in mei in het huwelijk tredende personen werden daar de roerende goederen aangeschaft<sup>65</sup>. De meidag had voor de buitenman iets bijzonders. De dienstboden ontvingen in de meimaand hun jaarloon. Drie dagen vóór mei mochten knechten en meiden uit hun oude dienst vertrekken en de drie eerste dagen in mei mochten zij bij hun nieuwe boer komen<sup>66</sup>. In Markelo en omgeving bleek de relatie tussen de huwelijksdag en het betrekken van een nieuwe boerderij rond Sint-Peter uit de spreuk: "Wie met Sunte Peter een pachthoeve aanvaardt, trouwt in mei"<sup>67</sup>.

Ook in Zeeland werd een relatie gelegd tussen de seizoenspatronen van het werk en die van het huwelijk. Aan Nagtglas is het volgende fragment ontleend: "En als dan in September de erwten en boonen geplukt, en in 't laatst dier maand de 'erepels' gerooid zijn, komt er een tijd van rust en overweging. Kort na 'bamis-se' (Sint-Bavo 1 oktober) ging dan ook de weduwe Overdulve naar baas Davidse, om hem te bespreken, of de 'kinders niet tegen de Meye in hun eigen gedoente zouden zien te komen'<sup>68</sup>. Een hofstede waarin het jonge paar intrekt komt beschikbaar omdat de weduwe die hierin woonachtig was ging rentenieren, zodat "het met de Mei uit de pacht komt"<sup>69</sup>.

November had een enigszins vergelijkbare betekenis als mei. Uitwonende huureigenaars van los hand verhuurden hun bezit tegen betaling in contanten en deze betaling diende vóór of op 1 november te geschieden<sup>70</sup>. Met 'Allerhilleng' (1



november) was de winterdienst volledig ingevoerd en deze datum was voor het dorpsleven van veel gewicht. Huur- en kooppenningen moesten op 1 november bij de notaris worden voldaan<sup>71</sup>. Ook omdat de slacht maakte dat een relatief vette tijd in het boeregezin aanbrak waardoor een feest gemakkelijker gegeven kon worden, was november een aantrekkelijke huwelijksmaand<sup>72</sup>.

Vanzelfsprekend waren niet overal in het land mei en november de maanden waarin huwelijken het gemakkelijkst te sluiten waren. De agrarische sector kende immers niet één vast seizoenspatroon. We zagen dat al aan de 'tegenstelling' tussen het zuiden en het noorden van het land, die zich vertaalde in een minder dominante positie van de meimaand in Zuid-Nederland. Bovendien had ook buiten de landbouw de arbeid een seizoensgebonden karakter dat kon afwijken van dat in de agrarische sector. Op het Noordhollandse platteland bijvoorbeeld begon voor de lieden zonder een eigen boerenbedrijf rond half oktober een slappe periode, die tot ongeveer maart voortduurde. Voor hen die niet over een eigen bedrijf beschikten duurde de periode van onderbroken werkzaamheid tot ongeveer het einde van april en begon deze periode weer in september. Met name de periode juni-juli was zeer arbeidsintensief. In Zuid-Holland liep de arbeidscyclus langer door (tot in oktober werd in de aardappelooft, de vlasteelt en het meekrapdelven gewerkt), terwijl de vervingswerken ook voor een vroegere start zorgden<sup>73</sup>. Andere gebieden – bijvoorbeeld het gebied van de grote rivieren – kenden een zodanige afwisseling in kwaliteit en gesteldheid van de grond dat zeer veel verschillende landbouwactiviteiten naast elkaar voorkwamen; landbouw, veeteelt, ooftteelt en tuinbouw, hennep-teelt, hopteelt en tabaksteelt, verschaften het hele jaar door werk<sup>74</sup>. Ook andere soorten werk op het platteland hadden een seizoensgebonden karakter. Dat gold onder meer voor het grondwerk van de polderjongens. Aan de kust werd in het voorjaar – in april – een aanvang met het werk gemaakt terwijl dat eind juni diende te zijn opgeleverd. Ook in de polder werd alleen in het zomerhalfjaar gewerkt. In elk geval lag in de winter het grootste deel van dit werk stil. In de veenderijen werd slechts van maart tot juni gewerkt<sup>75</sup>. In Oost-Nederland markeerde de eerste woensdag in mei voor de boeren het definitieve einde van de betrekkelijk kalme periode die begin november was ingezet. Vanaf dat tijdstip werd de werkdag langer. De drukste tijd van het jaar werd ingeluid met Sint-Jacob (25 juli): het begin van de rogge-oogst. Vóór 11 augustus moesten de stoppelknollen zijn ingezaaid. Begin september startte het aardappelrooien, wat tot half oktober duurde, en in dezelfde tijd begon men de eerste rogge te dorsen en de boekweit te oogsten. Eind september begon men rogge te zaaien. De winterrust werd ingeluid op 1 november. De eerste belangrijke gebeurtenis in het nieuwe jaar was Sint-Peter (22 februari)<sup>76</sup>. De agrarische arbeidscyclus werd in Midwolda gekenmerkt door wieden in het voorjaar, maaien, zichten en binden in de zomer en dorsen en sloten graven in de winter. De drukste periode was de oogsttijd. Afgaande op de betaalde lonen was de periode van 27 juli tot 23 augustus de drukste tijd, gevolgd door de periode 24 augustus tot 30 september en 19 oktober tot 15 november terwijl van 14 december tot 28 juni daaropvolgend relatieve rust kenmerkend was<sup>77</sup>.

Ook buiten de landbouw waren er echter bedrijfstakken met een specifieke arbeidscyclus die tot een eigen seizoenspatroon van huwelijken aanleiding kon geven. We bespraken reeds de huwelijken van de Scheveningse vissers. Maar ook in een stad als Amsterdam bestonden duidelijke seizoenspatronen in werkgelegenheid. In bepaalde bedrijfstakken verminderden tijdens de winter, in de periode van december tot en met maart, de economische activiteiten in bedrijfstakken als de bouw, het transport, de scheepmakerij, de produktie van verduurzaamde levensmiddelen etc<sup>78</sup>. Ook in de steenbakkerijen, de blekerijen en incidenteel in de textielindustrie kwam seizoensgebonden werk voor. De steenbakkerijen begonnen het seizoen rond de eerste april, terwijl in de blekerijen het seizoen van maart tot september/oktober liep<sup>79</sup>. Ook de winter was in Amsterdam niet de meest aangewezen periode om te huwen, omdat bij grote groepen de inkomsten sterk terug konden lopen terwijl de uitgaven daarentegen sterk stegen. De zomermaanden waren evenmin geschikt omdat dan juist veel werk te krijgen was en een trouwerij in deze periode zou betekenen dat een periode van relatief hoge verdiensten moest worden onderbroken<sup>80</sup>.

Dat de meimaand in vele delen van het land zo populair was, kwam niet alleen omdat ze viel in een relatief rustig deel van de arbeids- en dienstcyclus. Ook het feit dat de rooms-katholieken in de vastentijd niet kerkelijk huwden terwijl ook de protestanten in de lijdensweken niet bij voorkeur een huwelijk sloten en beide groepen het huwelijk dus liefst tot na Pasen uitstelden speelde een rol. Van meer belang was echter dat 'mei' een zeer specifieke betekenis had en dat aan deze maand allerlei gebruiken waren gekoppeld, die weliswaar verschillende betekenissen konden hebben maar toch zeker ook voor een deel met groei en vruchtbaarheid in verband werden gebracht. Aan de meimaand werden daardoor unieke kwaliteiten toegedicht. Lang bleef 1 mei de dag waarop de wereldlijke viering van de nieuwe lente plaatsvond: alles stond dan in bloei en in de landbouw brak dan een periode van betrekkelijke rust aan tot de oogsttijd. Tegen de achtergrond van allerlei tegelijkertijd plaatsvindende bedrijfsorganisatorische veranderingen werden op verschillende plaatsen meifeesten gevierd, waaraan soms ook een vruchtbaarheidssymboliek ten aanzien van land, gewas en vee maar ook ten aanzien van huwbare jongens en meisjes was gekoppeld. Meivuren en meidennen waren weliswaar niet wijd verbreid, ze behoorden wel tot die elementen van de meigebruiken die nog in de jaren '50 van deze eeuw in een aantal plaatsen in Nederland werden ontstoken, respectievelijk werden opgericht. In een aantal Zuidlimburgse plaatsen werd door de jonkheid – de georganiseerde mannelijke jeugd onder de achttien jaar – een meiboom opricht, en werd door de kapitein van de jonkheid een nieuwe meikoningin of meigravin aangewezen. In de nacht van 30 april werden meivuren ontstoken en werd gedanst rondom de meiboom<sup>81</sup>. Verschillende van deze gebruiken werden onder meer geacht verband te houden met de potentie van de natuur in de levenwekkende en levenbrengende meimaand<sup>82</sup>. Bruiloftritueel en vruchtbaarheidsriten werkten in de landbouw wederzijds op elkaar in en waren nauw met elkaar verweven. Dat bleek uit het meibruidspaar, de verbintenis van de schutterskoningin en -koningin en de meibruidloften<sup>83</sup>.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw verloor mei zijn dominerende positie als favoriete huwelijksmaand. Dat hing voor een belangrijk deel samen met het feit dat de traditionele arbeidscyclus aan betekenis inboette. Daardoor werden ook andere bedrijfsorganisatorische en huishoudelijke veranderingen minder seizoensgebonden. Wildenbeest somt een aantal factoren op die daarbij een rol hebben gespeeld. De introductie van nieuwe teelten en de verdwijning van oude bracht een vermindering van de afhankelijkheid van de natuur met zich mee. Kunstmest, kuilmethoden en drainage maakten juli hooimaand af. Specialisatie op bedrijfsniveau leidde tot differentiatie binnen de boerenstand. Buurtschappen raakten bevolkt met burgers: lokaal voorgeschreven 'tijden' van werkzaamheden en vermaak verloren daardoor hun voor iedereen geldende betekenis<sup>84</sup>. Tijdgenoten beseften dat er zich in deze opzichten veranderingen voordeden. Al in 1904 merkte Tiessing op dat in Drenthe de verwisseling van meiers, die vroeger groot was in mei, niet half zoveel meer van betekenis was als in het verleden<sup>85</sup>. Maar ook het verhuizen van gezinnen die niet tot de landbouwersstand gerekend werden was afgenomen. "Voor 15 à 20 jaren was er in vele dorpen gebrek aan huurwoningen en er had vaak onderhuur plaats; menigeeen was genoodzaakt op 30 april of 1 mei te verhuizen. De bouw van nieuwe woningen heeft echter deze verhuizingen onnodig gemaakt". De door de meimaand teweeggebrachte wisseling van het dienstpersoneel was met het verminderen van de meierstand en de terugloop van het aantal dienstboden in betekenis afgenomen<sup>86</sup>. In 1936 wees Van den Brink erop dat ook in Amsterdam de meitop vrijwel geheel was verdwenen. Hetzelfde gold voor de van minder betekenis zijnde novembertop. Oorzaken waren volgens hem het feit dat woningen in die tijd het gehele jaar door te huur waren en dat de, in aantal sterk teruggelopen, dienstboden niet meer waren gebonden aan de eerste mei. In minder stedelijke gemeenten was in de jaren '20 en '30 van deze eeuw de meitop echter nog duidelijk zichtbaar. Het economisch leven en de maatschappelijke samenstelling der bevolking waren in de steden zo gedifferentieerd dat de gevolgen van speciale factoren die op het tijdstip van huwen van invloed waren, in het totale beeld niet meer tot uitdrukking kwamen. In agrarische gebieden echter drukten ook in de jaren '30 de maanden van ingang van de pachtcontracten (mei en ook november) of maanden waarin de oogst moest worden binnengehaald nog hun stempel op de maandcijfers<sup>87</sup>.

Ook de toenemende onverschilligheid ten opzichte van de kerkelijke voorschriften heeft een rol gespeeld bij de verdwijning van de meitop (net zoals dat het geval was bij de toename van de aantallen huwelijken in maart en december). Het uitstel van het huwelijk tot na Pasen werd daardoor minder gebruikelijk<sup>88</sup>.

Van betekenis is ook geweest dat in de tweede helft van de negentiende eeuw een afname in het vieren van publieke feesten optrad. Publieke ceremoniën die in de meidagen werden gevierd, verdwenen in de loop van de achttiende eeuw uit de steden en in de negentiende eeuw ook uit de meeste dorpen en gehuchten. Alleen in het zuidoosten van het land heeft de gewoonte meibomen te plaatsen nog tot in deze eeuw voortgeduurd. Dansen en zingen op straat en het publiek vermaak geassocieerd met kermis en carnaval werden in toenemende mate aan strengere controle onderworpen en vonden daarom steeds meer in kleine kring en achter gesloten deuren plaats. Het gemeenschappelijk vieren van boerenbruiloften nam af.

Boissevain brengt deze ontwikkeling in verband met machtsverschuivingen die er toe hebben geleid dat de elite, wier positie was gebaseerd op eigendom van land en de uitoefening van vrije beroepen, haar exclusieve status moest gaan delen met een opkomende handels- en commerciële bourgeoisie. Deze nieuwe commerciële en fabriekselite probeerde zich in toenemende mate cultureel af te zetten tegen de vermeende dreiging van de zich organiserende arbeiders. Er komt een offensief van burgerij, kerk en staat die de etiquette van de burgerij, waarin voor luidruchtige volksvermaken geen plaats was, aan de massa opdringen<sup>89</sup>. Op basis van de ontwikkeling in het negentiende-eeuwse Kempenland is ook door Meurkens de puritanisering van het gemeenschapsleven en de versobering van de viering van festiviteiten beschreven. Hij legt de nadruk op de toegenomen kennis van de natuur die in de Kempen het geloof in de heilzame functies van allerlei seizoensfeesten deed afnemen en deze feesten daarmee van hun betekenis beroofde. De vermindering van het aantal personeelsleden op de boerenbedrijven en de grotere bewegingsvrijheid van deze groep deed na 1900 de feesten die verbonden waren aan de ingangsdatum van nieuwe dienstbetrekkingen van meiden en knechten verdwijnen<sup>90</sup>. Omdat een aantal van de processen die aan deze ontwikkeling ten grondslag lagen zich ook elders voordeden, mag echter worden aangenomen dat het hier een meer algemeen verschijnsel betrof.

De verdwijning van de meitop en de gelijktijdige opkomst van de zomertop stond tenslotte nog onder invloed van de introductie c.q. uitbreiding van de zomervakantie. Het bezit van vrije tijd die de naam vakantie kon dragen was omstreeks de eeuwwisseling over het geheel genomen nog sterk klassegebonden en huwelijksreizen waren nog zeer ongebruikelijk. Over de situatie aan het begin van de negentiende eeuw werd opgemerkt: "Huwelijksreizen waren toen pas in gebruik gekomen doch werden nooit ver uitgestrekt; de meesten bepaalden zich bij Kleef, of na den vrede, bij een uitstapje in België"<sup>91</sup>. Een andere auteur meldde in 1871: "Eene huwelijks-reis valt, sedert nu eenigen tijd, meer in den smaak, om daardoor de gewenschte vrijheid te genieten. Mingevoeden en armen kunnen hiervan geen gebruik maken, wegens de kosten daaraan verbonden"<sup>92</sup>. Slechts enkele groepen goed georganiseerde en ontwikkelde werknemers wisten al vóór de eerste wereldoorlog een aantal geheel of grotendeels doorbetaalde vakantiedagen te verwerven: de handels- en kantoorbedienden, het overheids personeel, het personeel bij de spoorwegen en in het mijnbedrijf, de typografen en de diamantbewerkers. Pas in 1929 deden zich grote verschuivingen in de vakantieregelingen voor; in dat jaar verdubbelde het percentage werknemers dat recht had op vakantie (van circa 41% tot 81%), met name als gevolg van het feit dat de bouwvakkers en de werknemers in de metaalnijverheid recht op vakantie verwierven. In dat jaar was ook inderdaad een duidelijke verhoging van de huwelijkscijfers voor juli en augustus te zien. Na de tweede wereldoorlog nam het aantal vakantiedagen regelmatig toe en werden vakantietoelagen usance. In 1946 ging voor de meeste werknemers een vakantieperiode van 12 dagen gelden. Landarbeiders verwerven in datzelfde jaar ook een vakantierecht. In 1956 en 1964 en 1972 vonden verdere uitbreidingen van het aantal wettelijk toegekende vakantiedagen plaats. Vooral tussen 1955 en 1965 groeide

de populariteit van juli en augustus als vakantiemaand, en als huwelijksmaand, daardoor sterk<sup>93</sup>.

### *Slotopmerking*

Onze empirische gegevens wezen uit dat het tijdstip van huwelijk in Nederland in de negentiende eeuw nog sterk afhankelijk was van de agrarische arbeidscyclus. Veelal bleken de huwendes zich, ongeacht hun socio-economische positie, te voegen naar wat werd voorgeschreven door het arbeidsritme dat kenmerkend was voor de regio. De regionale verschillen in deze cyclus (vooral tussen het noorden en het zuiden van het land) hadden een duidelijke invloed op de geprefereerde maand van huwelijksluiting. Mei was in het zuiden veel minder populair dan in Groningen, Friesland en Drenthe. In de steden was in mindere mate sprake van een seizoensritme in het arbeidsproces dan op het platteland en bijgevolg waren er geringere maandelijkse fluctuaties in de huwelijksluiting. Hertrouwende weduwen en weduwnaars hadden andere voorkeuren voor huwelijksmaanden dan jonggehuwden, een aanwijzing dat voor hen het huwelijk een andere functie vervulde. In de eerste decennia van de twintigste eeuw vertaalde de afbrokkelende betekenis van de seizoensgebondenheid van het productieproces zich in een ander patroon van seizoensvoorkeuren: mei verloor zijn glans en de zomerperiode kreeg grotere betekenis. De regionale en sociale differentiatie in de mate waarin de bevolking vasthield aan kerkelijke voorschriften, en de regionale en sociale verschillen in secularisatie, waren duidelijk af te lezen aan de maandindices van de huwelijksluiting.

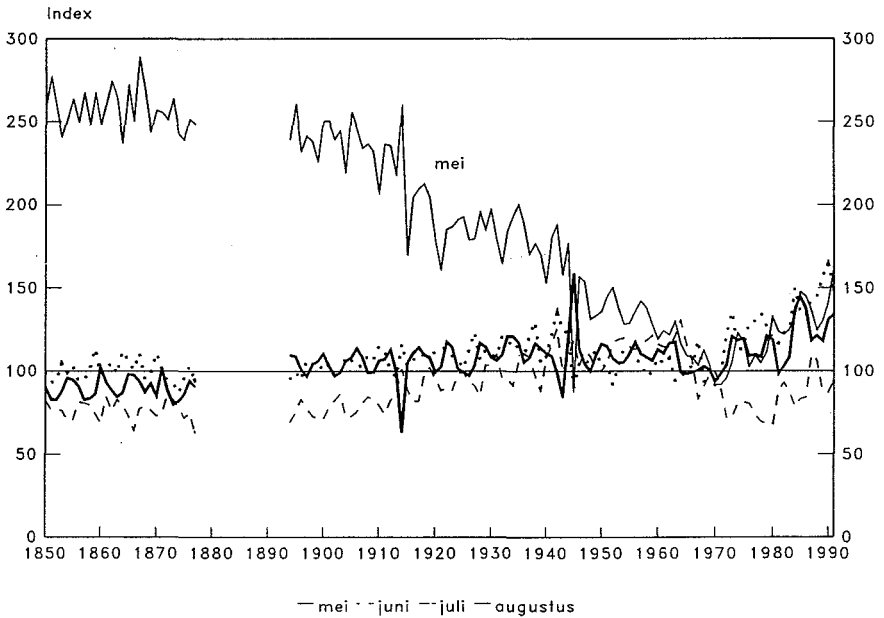
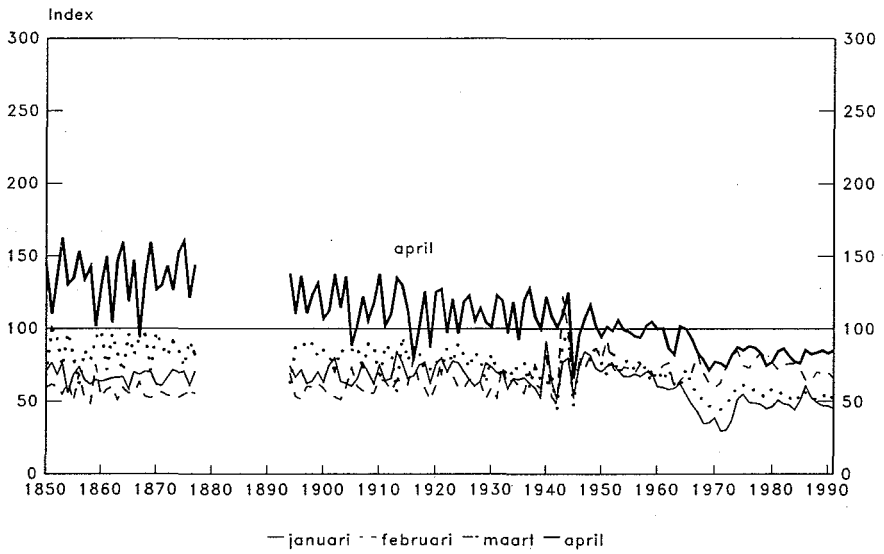
De demografische gegevens wezen uit dat het problematisch kan zijn om zegswijzen en spreekwoorden als bron van informatie over het feitelijk gedrag te hantieren. De blijkens volkswijsheden bestaande afkeer van de meimaand als huwelijksmaand was althans in de negentiende en twintigste eeuw in Nederland niet terug te vinden. Was hier wellicht sprake van een overgeleverde opvatting die voor de achttiende eeuw wel correct was of betrof het een klakkeloos uit het Frans overgenomen zegswijze die met het Nederlandse gedragspatroon niets uitstaande had? Hoe de verklaring ook is, deze tegenstrijdigheid tussen volkswijsheid en gedrag toont in elk geval aan dat een combinatie van kwalitatief en kwantitatief georiënteerd historisch-sociologisch (demografisch) onderzoek uiterst nuttig kan zijn, en natuurlijk niet alleen bij het onderzoek van seizoenspatronen bij huwelijksluiting.

### *Regional and social differences in seasonal patterns of marriage in the Netherlands during the 19th and 20th century*

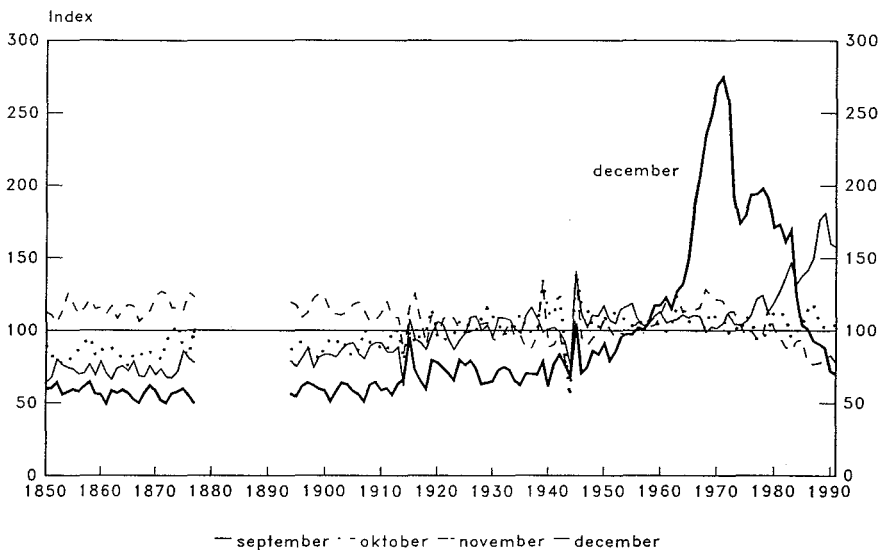
In this paper, the regional and social variation in seasonal patterns of marriage in the Netherlands is described using data from the marriage certificates of around 20 municipalities during the period 1812-1912. First, an overview is given of earlier historical studies which dealt with the situation in France, England, Belgium and Germany. After a presentation of published statistical data relating to the different provinces and to the Netherlands as a whole, more refined data are presented on marriage seasonality by social class and region. Two fundamental factors affected the differences in seasonality of marriage between regions and social classes: ecclesiastical constraints and differences in the demand and supply of labour. To measure accurately the impact of the church law, a procedure was followed which took into account the annual variation in discouraged periods. The regional and social differentiation in the extent to which the population adhered to the religious norms and the regional and social differences in secularization were clearly visible in the monthly marriage rates.

It appeared that couples who intended to marry adhered to the labour rhythm that was characteristic for their region, irrespective of the social class to which they belonged. There were large regional and urban/rural differences in the seasonal nature of work which had a distinct influence on the preferred wedding month. In the first decades of the nineteenth century, the declining significance of season-bound economic activity led to a different pattern of seasonal preferences in marriage.

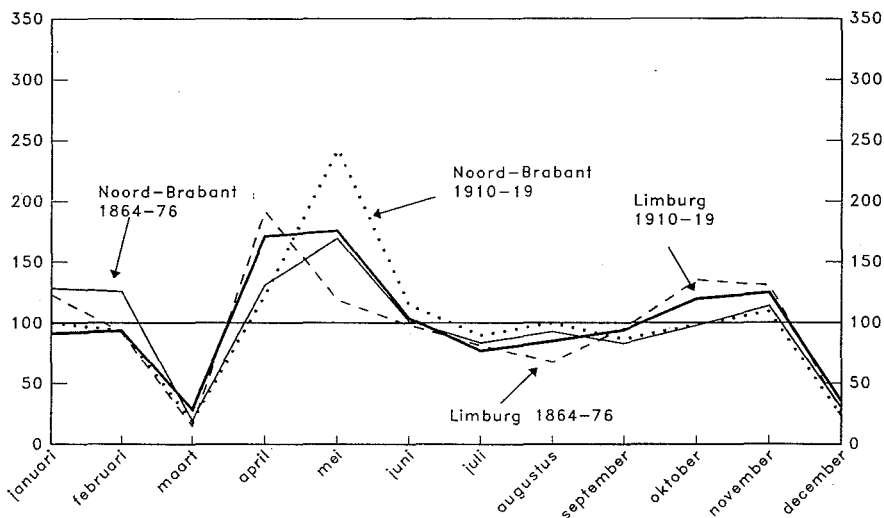
Figuur 1. Indexcijfers huwelijken per maand, Nederland 1850-1991.



Figuur 1. Indexcijfers huwelijken per maand, Nederland 1850-1991.

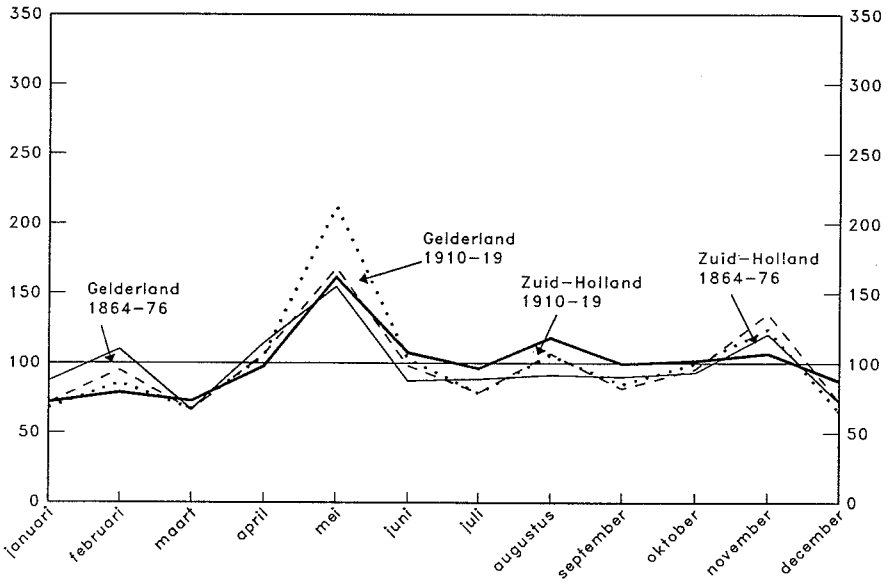
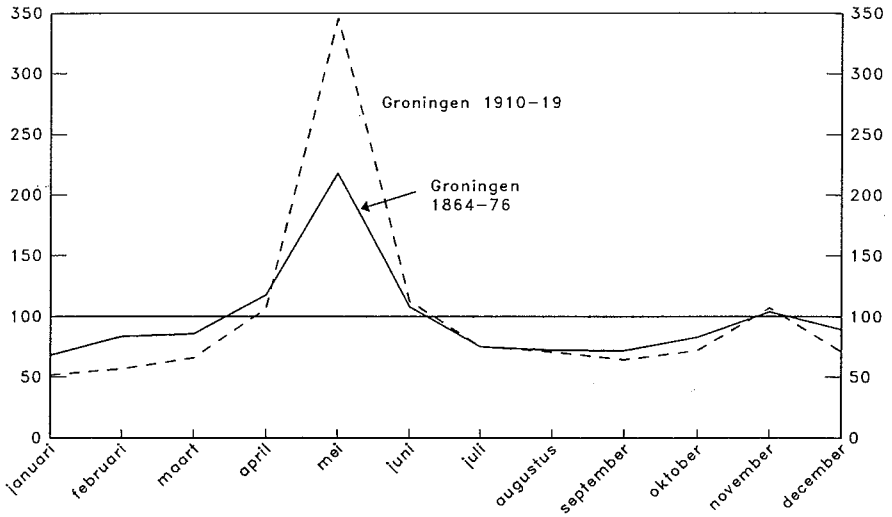


Figuur 2. Indexcijfers huwelijken per maand naar provincie.

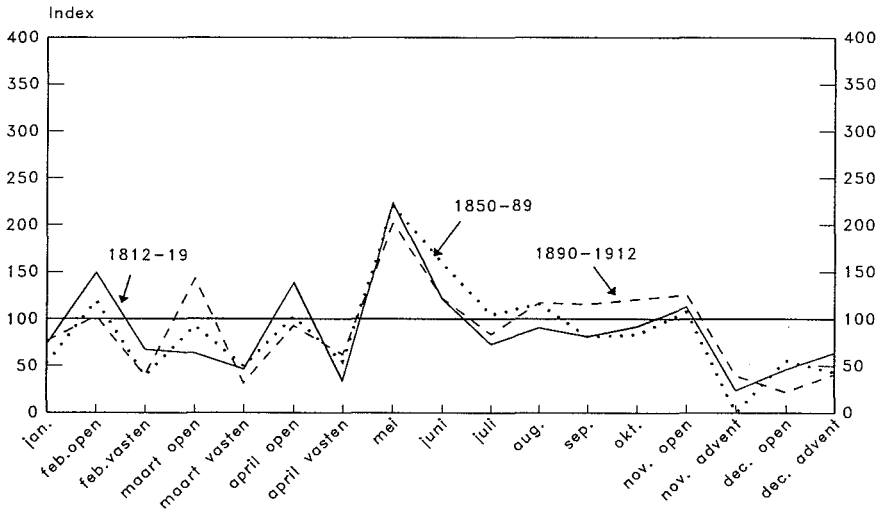




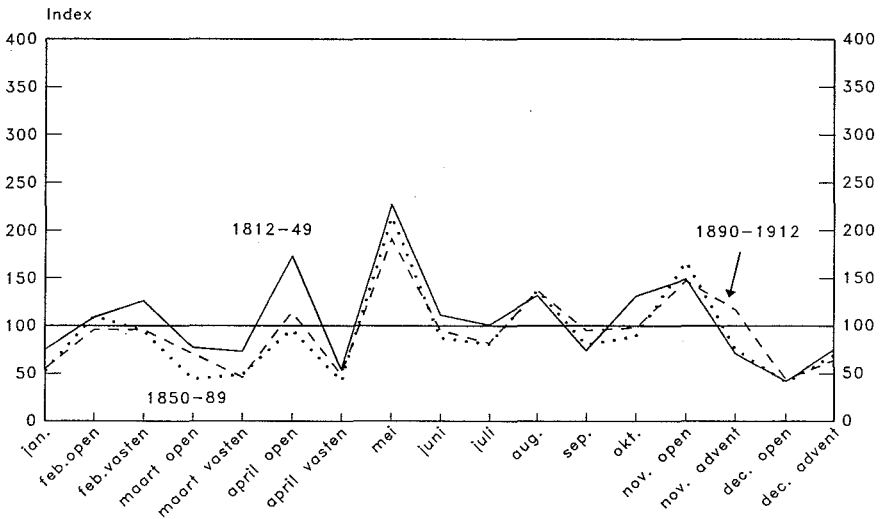
Figuur 2. Indexcijfers huwelijken per maand naar provincie.



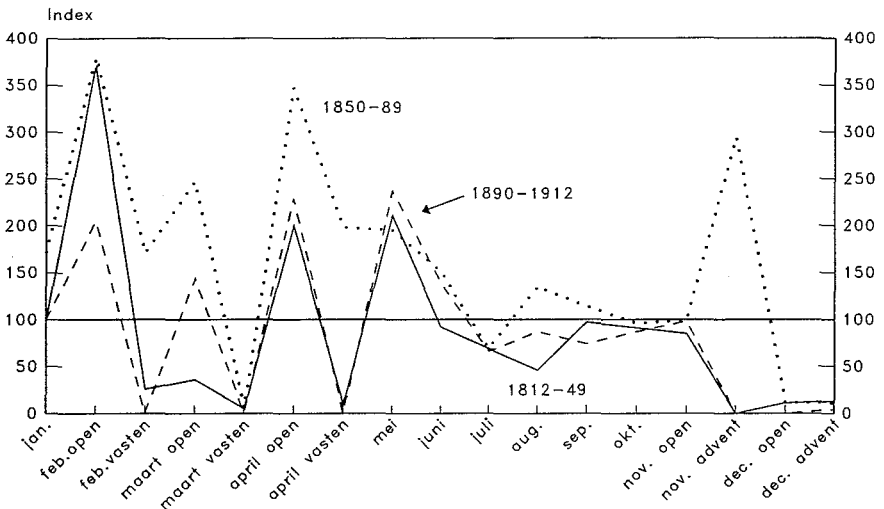
Figuur 3. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en periode.  
A. Bommelerwaard.



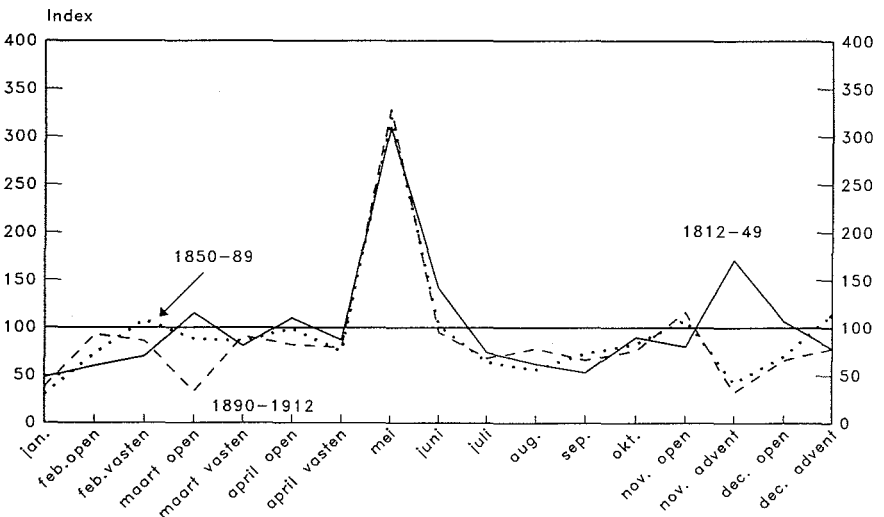
B. Arnhem.



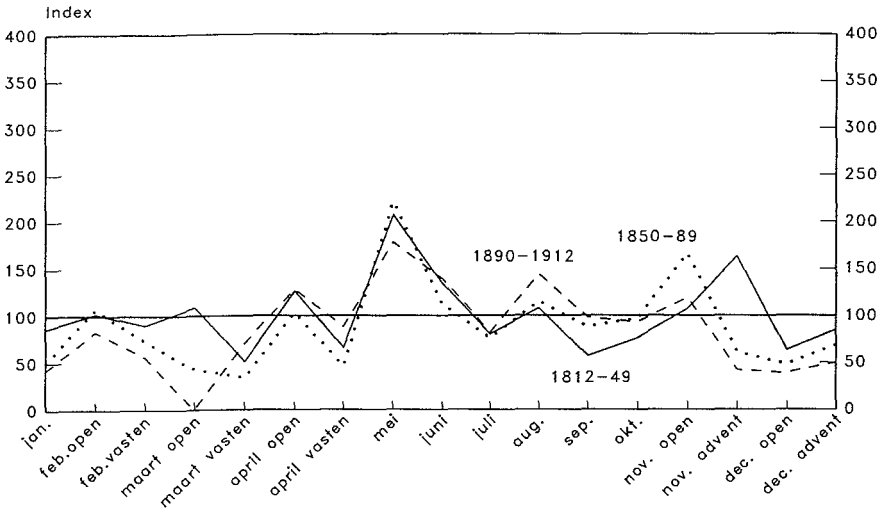
Figuur 3. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en periode.  
C. Eersel/Veldhoven.



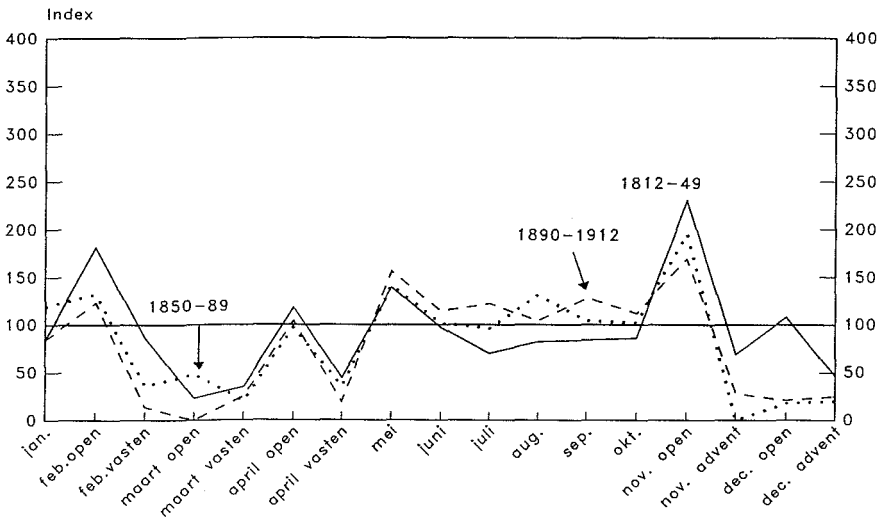
D. Midwolda.



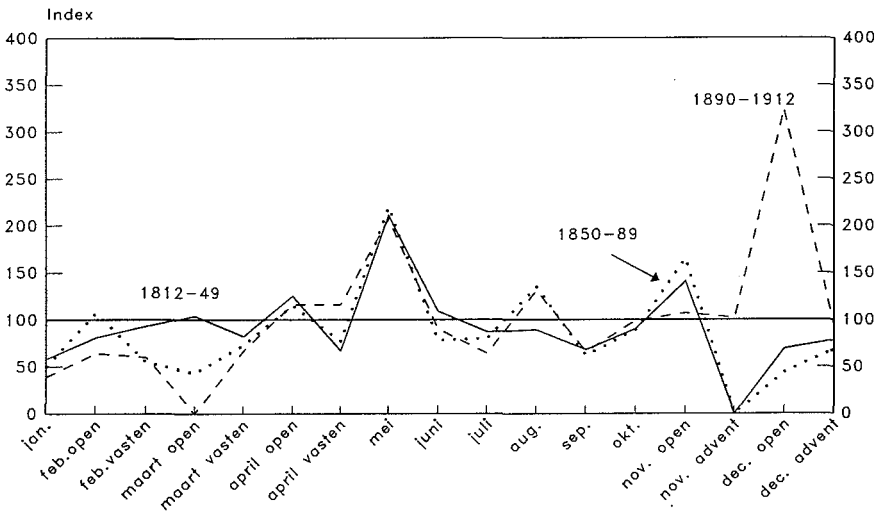
Figuur 3. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en periode.  
E. Naarden.



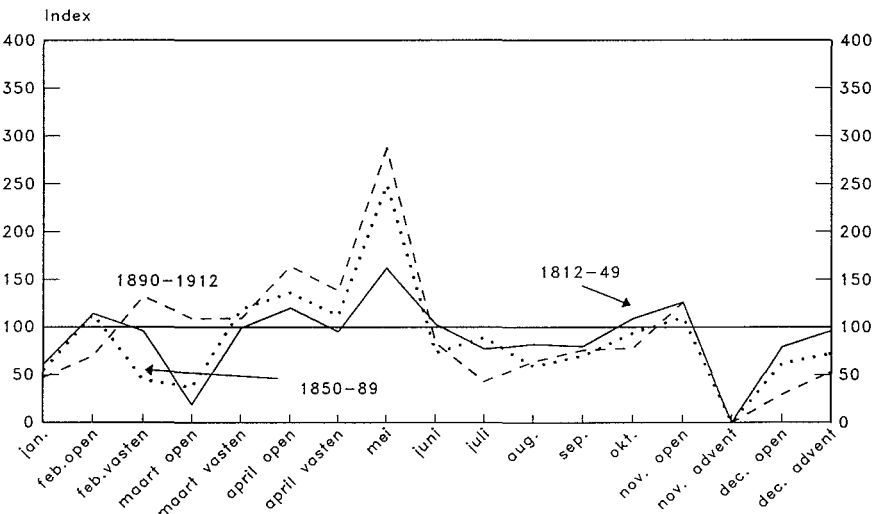
F. Oldenzaal.



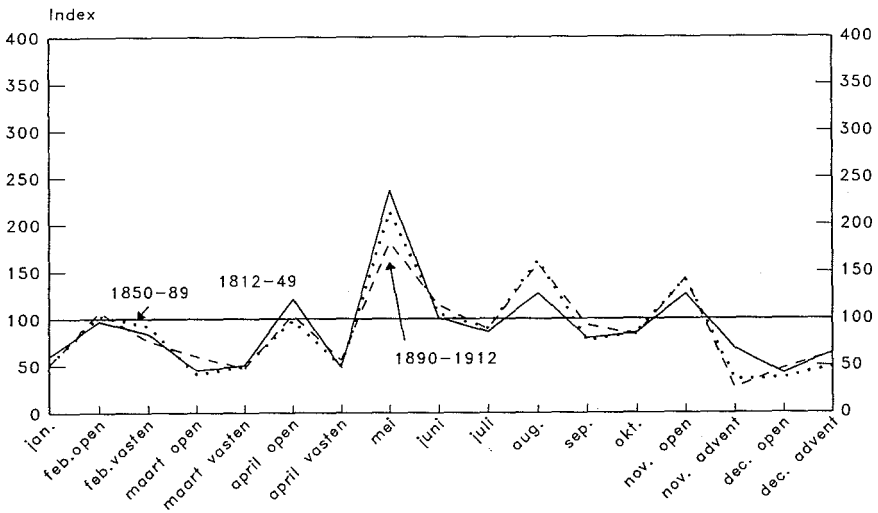
Figuur 3. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en periode.  
G. Goes.



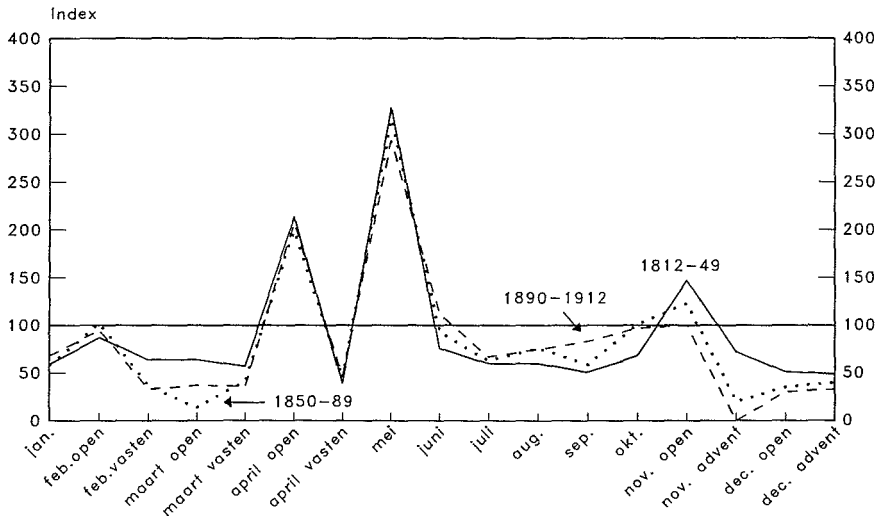
H. Platteland Zeeland.



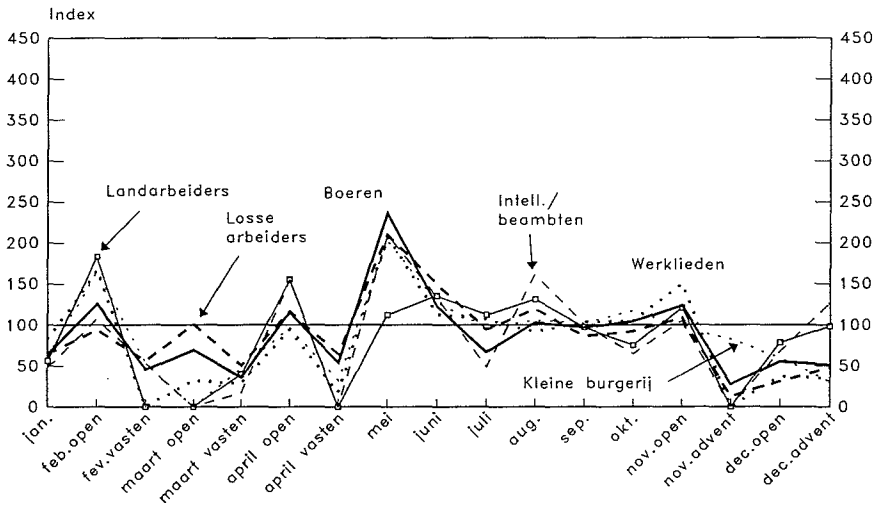
Figuur 3. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en periode.  
I. Delft.



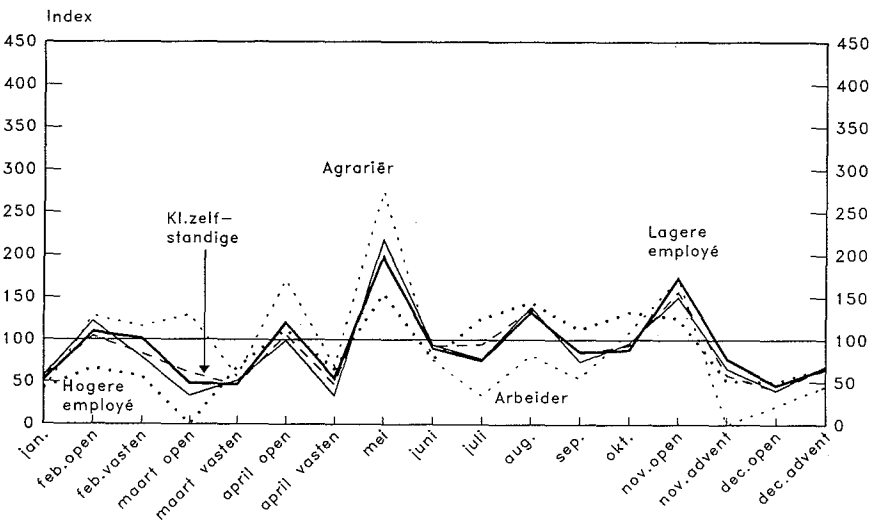
J. Platteland Zuid-Holland.



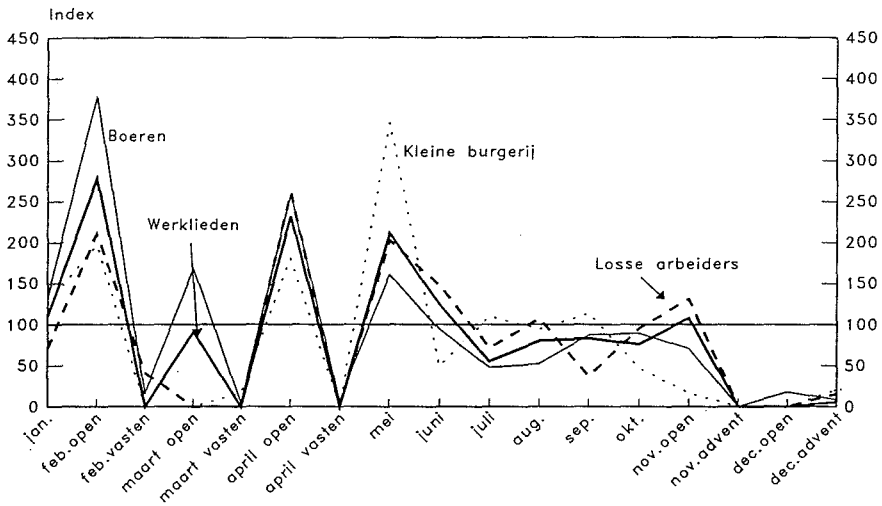
Figuur 4. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en socio-economische groep.  
A. Bommelerwaard.



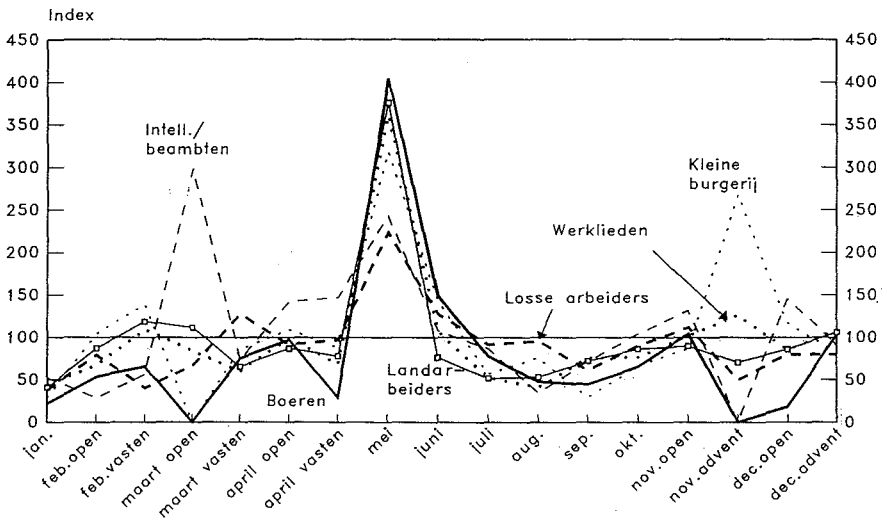
B. Arnhem.



Figuur 4. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en socio-economische groep.  
C. Eersel/Veldhoven.

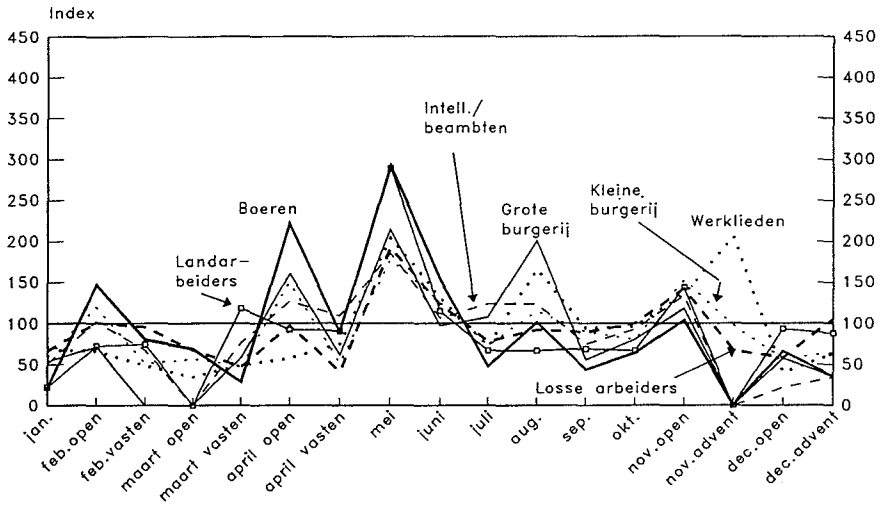


D. Midwolda.

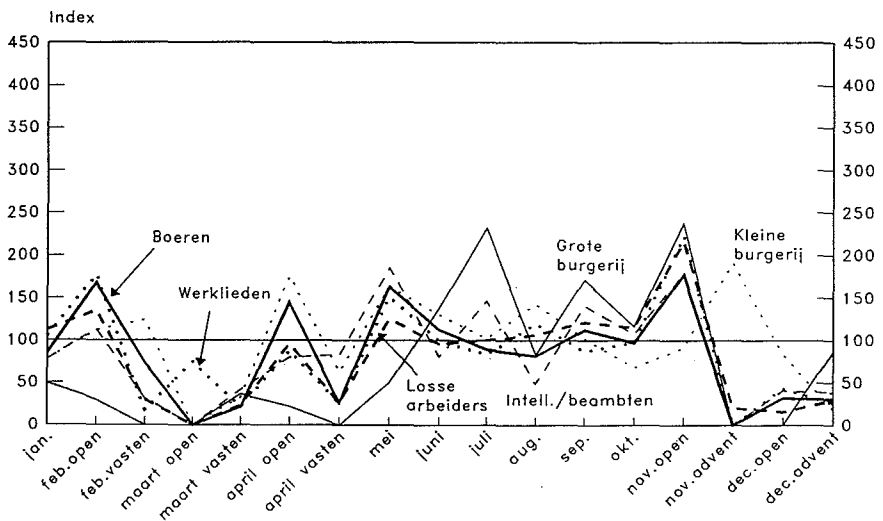




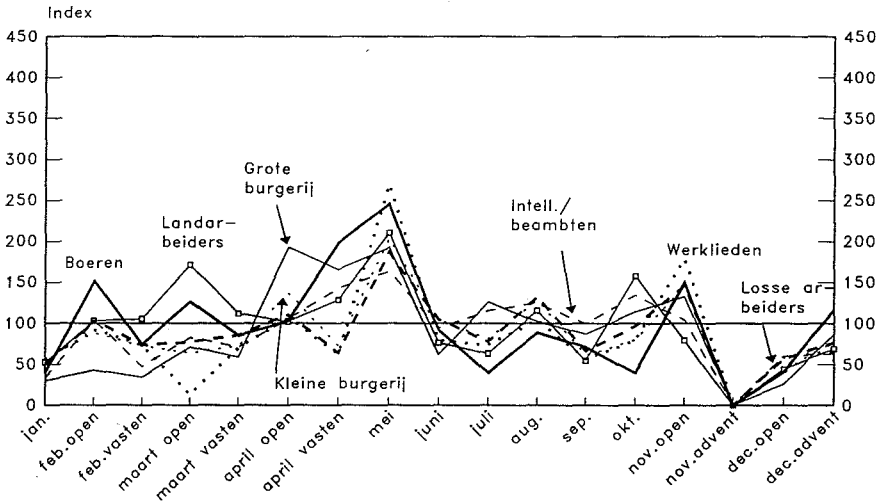
Figuur 4. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en socio-economisch groep.  
E. Naarden.



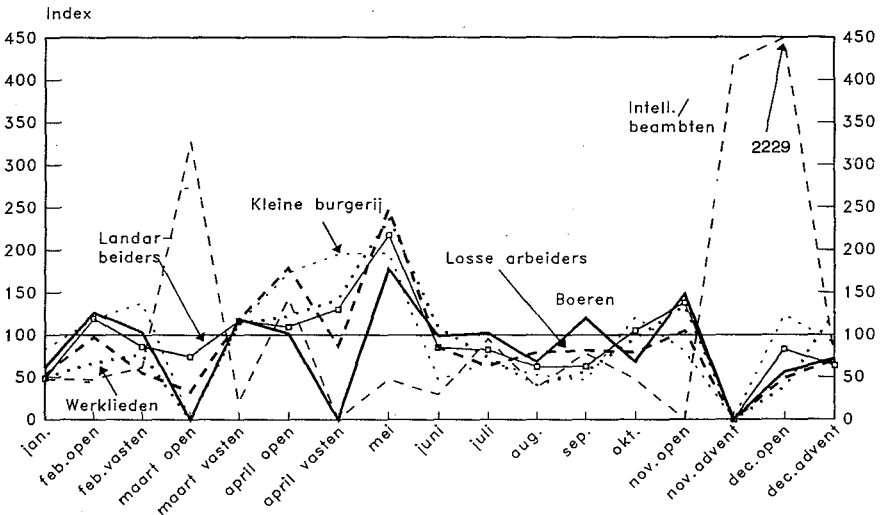
F. Oldenzaal.



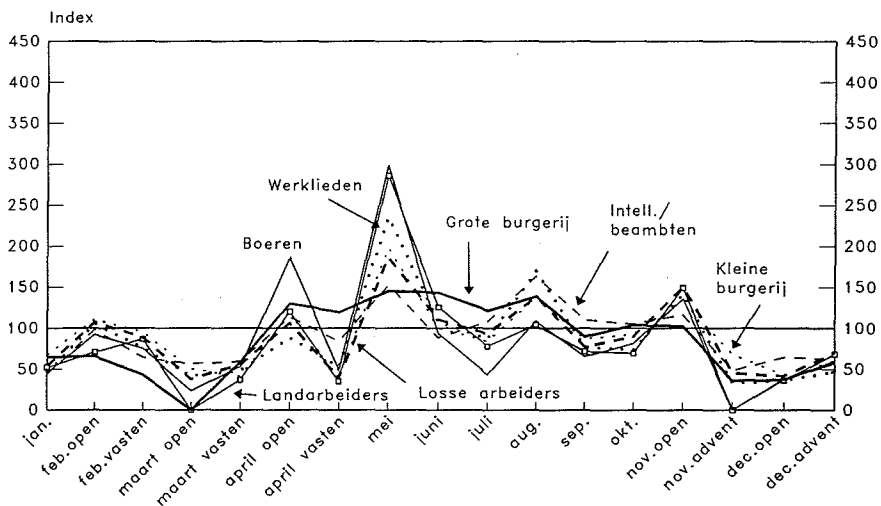
Figuur 4. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en socio-economische groep.  
G. Goes.



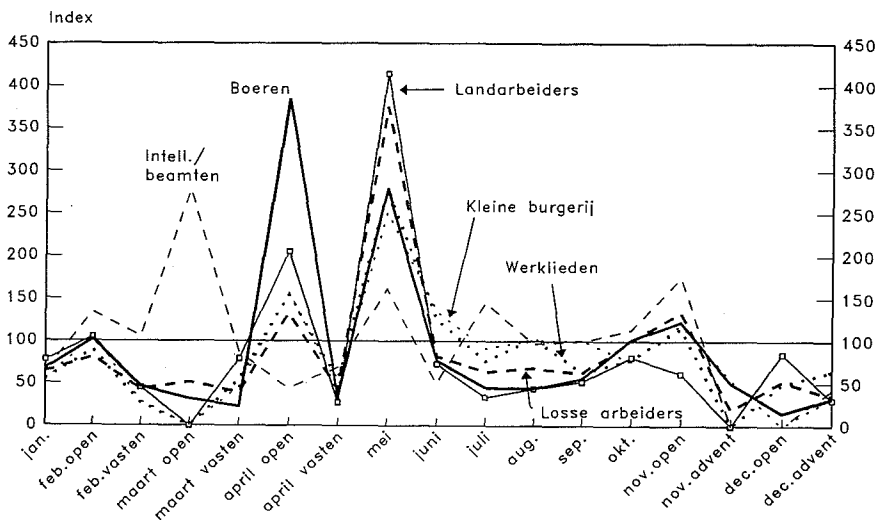
H. Platteland Zeeland.



Figuur 4. Indexcijfers huwelijken naar exacte huwelijksdatum en socio-economische groep.  
I. Delft.



J. Platteland Zuid-Holland.



\* Frans van Poppel studeerde sociaal-culturele wetenschappen aan de toenmalige Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg en was vervolgens vijf jaar als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep demografie van deze instelling. Sedert 1976 is hij wetenschappelijk ambtenaar aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. Hij houdt zich daar met name bezig met onderzoek naar de ontwikkeling van het sterfjepatroon in Nederland en met historisch-demografisch onderzoek. Hij promoveerde in 1992 te Wageningen (cum laude) op een proefschrift, getiteld *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*. Hij publiceerde een groot aantal rapporten en artikelen in onder meer demografische, historische en medische tijdschriften.

1. Zie onder meer Schrijnen 1915, 253.

2. De Cock 1911, 161-162. Ter toelichting schrijft Harrebomée (I, 1856, 270): "Het bijgelovig denkbeeld, dat de boze geesten in de meimaand in het bruidsvertrek kwamen om het jonge paar te verworgen, drong van de Romeinen tot onze voorouders door en gaf tot dit spreekwoord aanleiding. Wie zich tegen dat denkbeeld zou willen verzetten zo dacht men zou zijne onbedachtzaamheid boeten".

3. Van der Ven 1927, 221-222.

4. Voor Engeland zie men de ingezonden brief in *Local population studies* 2 (1969) 67.

5. Lesthaeghe 1991, 259. Houdaille (1978) heeft met behulp van gegevens over de maanden van huwelijkssluiting in de laatste decennia van de achttiende eeuw licht trachten te werpen op de effectiviteit van de revolutionaire campagne tegen de katholieke kerk. Naar zijn mening mag men aannemen dat de bevolking trouw is gebleven aan de kerkelijke beginselen wanneer men zich vrijwillig hield aan het kerkelijke gebod niet te huwen gedurende de advent en vasten. Op min of meer vergelijkbare wijze werden seizoenspatronen in huwelijken gedurende de periode 1540-1740 in Engeland door Kussmaul (1985, 97-109) gebruikt als indicator voor het dominante arbeidspatroon en voor de tijdstippen waarop veranderingen in economische activiteiten plaatsvonden. De toename van het aantal in oktober gesloten huwelijken werd door haar in verband gebracht met een groei in het aantal vaste inwonende knechten in verhouding tot het aantal dagloners.

6. Voor een overzicht van de verschillen tussen de data van de kerkelijke en de burgerlijke huwelijks-voltrekking zie men Van Poppel 1992, 12-15. De mate van afwijking is in 1947 gedocumenteerd in CBS, 12e Volkstelling annex woningtelling 31 mei 1947, serie A. Deel 4. *Statistiek der bestaande huwelijken en van de vruchtbaarheid dezer huwelijken* (Utrecht 1951) 102. Voor 1971 zie men CBS, 14e Algemene volkstelling annex woningtelling 28 februari 1971. Deel 2. *Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen* ('s-Gravenhage 1981) 30.

7. Het spreekt voor zich dat met name de studies die de achttiende en zeventiende eeuw betreffen wel voor een deel betrekking hebben op in de (gereformeerde) kerk gesloten huwelijken. Voor een deel baseren zij zich daarnaast op de ten overstaan van de burgerlijke overheid gesloten huwelijken. De registratie daarvan kon plaatselijk uiteenlopen.

8. Bradley 1970, 21-24.

9. Bourgeois 1946.

10. De *Codex Iuris Canonici* werd pas op 19 mei 1918 van kracht. Voor die tijd was de *Corpus Iuris Canonici* de hoofdbron van het kerkelijk recht. De regels omtrent de gesloten periode waren terug te vinden in het *Rituale Romanum* (1614) onder Titel 7, Hoofdstuk 1, regel 19. De hierin vastgelegde voorschriften werden op het Provinciaal Concilie van Utrecht nadrukkelijk voor de Nederlandse kerkprovincie van toepassing verklaard. Men zie *Acta et Decreta Synodi Provincialis Ultrajectensis* (St.-Michielsgestel 1866). De betreffende verwijzing dank ik aan Prof. Dr J. van Laarhoven. Voor 1865 werkten de apostolisch vicarissen en eerder de aarts priesters in een missiegebied waarin een slagvaardig optreden geboden was en de ruimte voor een meer pragmatische koers aanwezig was. Afwijkingen van de kerkelijke voorschriften zullen zich in deze jaren dan ook eerder hebben voorgedaan dan na het herstel van de kerkelijke hiërarchie. Voorshands mag echter aangenomen worden dat van een bewuste huwelijkspolitiek geen sprake is geweest.

11. Hélin 1975, 162.

12. Van Campen 1866, 39.

13. Ook binnen de joodse traditie kende men overigens periodes waarin huwelijksplechtigheden niet plaatsvonden; dat gold de periode van 17 tammoez tot 9 av, de drie weken van bestraffing die respectie-

velijk in de 4de en 5de maand van het Joodse jaar vallen (juni/juli en juli/augustus). Men zie De Vries 1958, 145.

14. Cressy 1985, 6-7.

15. Bradley 1970, 34.

16. Edwards 1977, 24.

17. Vandenbroeke 1986, 31-33.

18. Bourgeois 1946, 639-640.

19. Zie hierover ook De Cock 1911, 162.

20. Zie F. Billacois, ingezonden brief over 'Le creux de mai' in *Annales de démographie historique*, 1968, 422-423.

21. Belmont 1978.

22. Perrenoud 1983, 929-938. Een andere interpretatie van de speciale positie van de meimaand, vooral tijdens het Ancien Régime, is te vinden bij Davis (1975, met name 141 en de noten 31 en 45). Volgens Davis werd aan vrouwen in bepaalde meigebruiken een uiterst dominante rol ten aanzien van hun echtgenoot toebedeeld. Mei werd beschouwd als een maand waarin vrouwen meer macht konden uitoefenen en minder beperkingen opgelegd kregen dan in andere periodes van het jaar. Van een echtgenoot van een meibruid heette het dat hij het hele jaar door onder het juk van de vrouw zat. Mannen voelden er daarom niets voor in deze maand te huwen.

23. Edwards 1977, 25; Bradley 1970, 34.

24. Knodel 1988, 144-152.

25. Hélin 1975, 164.

26. Wrigley & Schofield 1981, 303. Zowel Hélin (1975, 164) als Bradley (1970, 39) wijzen erop dat ook in de steden augustus niet erg populair was als huwelijksmaand; de drukte waarmee de oogstperiode gepaard ging biedt volgens hen dan ook slechts voor een deel een verklaring voor de geringe aantallen huwelijken in de zomer. Vandenbroeke (1985, 32) ziet echter wel degelijk verband met het feit dat het hoogseizoen van het veldwerk in een agrarische maatschappij voor andere bezigheden werd gereserveerd; de stad was immers zeer nauw op het platteland betrokken.

27. Cressy 1985, 8-9.

28. Ogden 1973, 58-63. Op de grote betekenis van de regionale verschillen wijst ook Knodel nadrukkelijk voor het zeventiende-, achttiende-, en negentiende-eeuwse Duitsland (Knodel 1984, 146).

29. Gunn 1990, 229-235.

30. Dupâquier 1977, 133-143.

31. Wattelar & Wunsch 1967, 33-35.

32. Lutiniër 1987, 21.

33. Sardon s.a., 3-4.

34. Van der Woude 1972, 214; Van der Woude 1980, 167.

35. Beekink 1989, 91-94.

36. Schuurman 1979, 154-155.

37. Noordam, 1975.

38. De betreffende gegevens, en ook de later te bespreken gegevens die onderscheid maken naar provincie van sluiting van de huwelijken, zijn afkomstig uit de *Algemeene Statistiek van Nederland II* (Leiden 1873) (voor de periode 1850-64), uit de *Statistische Bescheiden van het Koninkrijk der Nederlanden* (voor de jaren 1865-74), uit de *Statistiek van den loop der bevolking* (1875-77). Vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw werden de gegevens wederom gepubliceerd en wel in de *Maandcijfers en andere periodieke opgaven betreffende Nederland en Nederlandsch Oost-Indië*. Voor de periode 1938-1967 werden geraadpleegd CBS, *Statistiek van de loop der bevolking van Nederland, 1938-1954* (Utrecht, 1955) en CBS, *Statistiek van de loop der bevolking van Nederland, 1946-1967* ('s-Gravenhage, 1970). Voor de meer recente periode is informatie te vinden in de CBS-uitgaven *Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid*, respectievelijk *Maandstatistiek van de bevolking*.

39. Voor België zie men Hélin 1975, 162.

40. We besteden hier geen aandacht aan de incidentele afwijkingen van het langzaam veranderende seizoenspatroon. Deze zijn er natuurlijk volop geweest. Zo had de op 1 augustus 1914 afgekondigde mobilisatie tot gevolg dat er in augustus en september van dat jaar relatief weinig mensen in het huwelijk traden. De sterke verhoging van de huwelijksfrequentie in oktober en november 1939 hield verband

met de gunstige kostwinnersvergoeding voor gemobiliseerden die tot tal van huwelijken aanleiding heeft gegeven die zonder de mobilisatie later en meer geleidelijk tot stand zouden zijn gekomen. In 1940 werd door het uitbreken van de oorlog de meitop aanzienlijk afgetopt terwijl de onzekere toestand rond de februaristaking in 1941 tot lage frequenties in maart en februari van dat jaar aanleiding gaf. April en latere maanden in 1942 toonden hoge cijfers als gevolg van de dreigende arbeidsinzet voor ongehuwden.

41. De gegevens voor de jaren 1864-76 zijn afkomstig uit de *Provinciale Verslagen*. Het is de enige aaneengesloten periode gedurende de negentiende eeuw waarover voor alle provincies de gegevens zijn gepubliceerd.

42. *Centraal Verslag* 1911, 282; Bouwens 1963, 252; Dieteren & Philips 1962, 79.

43. De beroepstitels op de huwelijksakten zijn natuurlijk niet ideaal. De beroepsaanduidingen verschaffen immers slechts gebrekkige informatie omtrent de precieze status van de beroepen. Voor vele individuen was het opgegeven beroep slechts hoofdberoep maar er konden meer beroepen tegelijk worden uitgeoefend. Vaak (bijvoorbeeld bij bakkers, slaggers, timmerlieden) was niet bekend of het om zelfstandigen dan wel om personen in ondergeschikte posities ging. Een nauwkeurige indeling van de beroepen eist feitelijk, gelet op de grote verschillen die er tussen gelijknamige beroepen bestonden in de mate van zelfstandigheid, geschooldheid en betaling, verschillen die niet uit de beroepstitels konden worden afgeleid, onderzoek van de lokale arbeidsverhoudingen.

44. Voor een nadere beschrijving van deze gegevens zie Van Poppel 1992, 135-140.

45. Giele & Van Oenen 1974, 1976. Voor de gemeente Arnhem was niet het oorspronkelijke materiaal beschikbaar, doch slechts een volgens een andere beroepsclassificatie ingedeeld, reeds bewerkt, bestand. Deze gemeente is daarom slechts voor een deel in de analyse betrokken.

46. Edwards 1987, 32. Overigens concludeert Edwards dat door meer gedifferentieerde analyses het feitelijk effect van de gesloten periode duidelijker kan worden vastgesteld doch dat men over de lange termijn gerekend met maandcijfers minder informatie verliest dan werd gevreesd (Edwards 1987, 35).

47. Deckers 1912, 38.

48. Stokvis 1987, 159.

49. We hebben ons hier beperkt tot die groepen waarin 50 of meer huwelijken werden geteld.

50. Van der Veen 1984, 161. Een vergelijkbaar verschijnsel deed zich voor onder vissers te Volendam. Een groot deel van de huwelijken (19%) werd hier in januari gesloten, een periode waarin de schepen in de haven lagen. Veel huwelijken werden in dit dorp ook gesloten in de zomermaanden, een periode waarin de vangsten meestal slecht waren en de ansjovisvangst net achter de rug was. Zeer weinig huwelijken werden gesloten in de herfst, een periode waarin de vangst van herfsttharing belangrijk was en de helft van de vloot zich op de Noordzee bevond en de thuishaven niet aandeed. De beoefenaren van andere beroepen trokken zich weinig van het patroon van de vissers aan; boeren trouwden vooral in de lente (Albers 1983, 98).

51. Volgens tijdgenoten vonden de in mei gesloten huwelijken vooral plaats in de volksklassen wier huwelijksplannen het meest van de bestaansmiddelen afhankelijk waren (Sandberg 1866, 604). In Den Haag was het niet anders want de tallozen die in mei en november het stadhuis belegerden om hun band te doen bezegelen waren "niet de deftigen en rijken (...)" maar de lagere klasse, de ambachtsman", zo meende J. Gram (1893, 163) in zijn *Haagsche schetsen* (zie Stokvis 1987, 159).

52. De Vries 1941, 43.

53. Zie bijvoorbeeld Onnekes 1885, 35-36.

54. De Vries 1941, 43-46.

55. Hoewel in Noord-Brabant wel van variatie sprake was. Dat gold niet alleen de data van inhuur van boerenknechts en -meiden (waar naast St. Peter (22 februari) en St. Matthijs (24 februari) ook 1 maart en half maart worden genoemd) maar ook de ingangsdata van de nieuwe pacht (hoewel veelal wel in april plaatsvindend) (Deckers, 244) en van de huur van huizen, bouw- en weiland (hier was november echter wel een gebruikelijke maand). Men zie Deckers 1912, 130 en 244.

56. J.Th. de Smidt, *Rechtsgewoonten. De gebruiken en plaatselijke gebruiken waarnaar het Burgerlijk Wetboek verwijst* (Amsterdam 1954, 258-262) geciteerd bij Van der Molen 1961, 317.

57. Van Voorthuijsen 1856, 214.

58. 'De Vereeniging tot het bouwen van kleine woningen' 1860 93.

59. Edelman 1943, II, 76. Zie ook Meertens 1972, 224 en Buter 1972, 311. Over de populariteit van mei ook Van der Ven (1927, 226). Voor delen van Oost-Nederland werden door hem echter maart en april als trouwmaanden bij uitnemendheid betiteld (Van der Ven 1929, 64 en 67).

60. Edelman 1943, II, 248-249.
61. Edelman 1943, II, 19.
62. Edelman 1943, II, 52.
63. Edelman 1943, II, 244.
64. Heuvel 1928, 105.
65. Heuvel 1928, 43.
66. Heuvel 1928, 97.
67. Wildenbeest 1988, 564-565.
68. Nagtglas 1885, 49-50.
69. Nagtglas 1885, 59-60.
70. Edelman 1943, II, 58.
71. Edelman 1943, II, 208.
72. Edelman 1943, II, 220.
73. Lucassen 1982, 338.
74. Lucassen 1984, 51-52.
75. Lucassen 1984, 65-114.
76. Wildenbeest 1988, 566-567.
77. Priester 1985, 65-66.
78. De Groot 1988, 163 en 174.
79. Lucassen 1984, 65-114.
80. Faber en Van Leeuwen 1987, 35-36.
81. De Jager 1981, 111-114.
82. Van der Molen 1961, 74-83.
83. Van der Ven 1929, 161 en 170.
84. Wildenbeest 1988, 575-576.
85. Bij het 'meierstelsel' verhuurden eigengeërfden de boerenplaatsen die zij zelf niet bewoonden aan meiers.
86. Tiessing 1904, 338.
87. Van den Brink 1936, 10-12.
88. Statistiek 1923, 76. Zie ook Diederich (1950, 144) over Zaandam.
89. Boissevain 1983, 9-10.
90. Meurkens 1984, 115-116.
91. Nagtglas 1894, 32.
92. Ploegman 1871, 26-27.
93. Men zie Hessels 1973, met name hoofdstuk 6.

- Albers, J.H.J.M., *Volendam 1811-1890. Een economisch, sociaal en demografisch onderzoek van een vissersdorp in de negentiende eeuw*. Niet gepubliceerde doctoraal-scriptie vakgroep geschiedenis. U.v.A. (Amsterdam 1983)
- Beekink, E., "... de Bruydegom en Bruyt brengen 't saamen Ruym 150 jaaren ...". *Een overzicht van de historisch-demografische ontwikkelingen in Voorburg in de periode 1680-1819*. Niet gepubliceerde doctoraal-scriptie vakgroep geschiedenis. R.U. Leiden (Leiden 1989)
- Belmont, N., 'Le joli mois de mai', *L'histoire* nr. 1 (1978) 16-25
- Boissevain, J. 'Inleiding: identiteit en feestelijkheid', in: A. Koster, Y. Kuiper en J. Verrips (red.), *Feest en ritueel in Europa. Anthropologische Essays* (Amsterdam 1983) 9-14
- Bourgeois, J., 'Le mariage coutume saisonnière. Contribution à une étude sociologique de la nuptialité en France', *Population* 1 (1946) 623-642
- Bouwens, J.G.T., 'De Munstergelaense Brikkebekkesj', in: *Munstergeleen. Een monografie over een Limburgse gemeente* (Munstergeleen 1963) 245-260
- Bradley, L., 'An enquiry into seasonality in baptisms, marriages and burials. Part One: Introduction methodology and marriages', *Local population studies* nr. 4 (1970) 21-40
- Brink, T. van den, 'Het huwen', in: *De bevolking van Amsterdam*. IV (= Statistische mededeelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam nr. 103, Amsterdam 1936) 1-38
- Campen, W.J. van, *Het huwelijk. Handboek voor christelijke echtgenooten* (Amsterdam 1866)
- Centraal verslag der arbeidsinspectie in het Koninkrijk der Nederlanden over 1910* (Den Haag 1911)
- Cock, A. de, *Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk* (Gent 1911)
- Cressy, D., 'The seasonality of marriage in old and new England', *Journal of interdisciplinary history* 16 (1985) 1-21
- Dam, B. van, *Oud-Brabants volksleven* (Eindhoven 1972)
- Davis, N.Z., 'Women on top', in: Idem, *Society and culture in early modern France* (Stanford 1975) 124-151
- Deckers, L., *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond* (Eindhoven 1912)
- Diederich, J., *De bevolking van Zaandam. Een demografie op sociografische grondslag* (Leiden 1950)
- Dieteren, R., & J.F.R. Philips, *Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking* (Stein 1962)
- Dupâquier, M., 'Le mouvement saisonnier des mariages en France (1856-1968)', *Annales de démographie historique* (1977) 131-149
- Edelman, C.H., *Harm Tiessing over landbouw en volksleven in Drente*. (2 dln., Assen 1974 (oorspr. 1943))
- Edwards, W., 'Marriage seasonality 1761-1810: an assessment of patterns in seventeen Shropshire parishes', *Local population studies* nr. 19 (1977) 23-27
- Edwards, W.J., 'The definition of "prohibited areas"', *Local population studies* nr. 38 (1987) 30-35
- Faber, J.A., en M.H.D. van Leeuwen, *Amsterdamse katholieke bedeeden 1750-1850. Een gezinsreconstructie* (Amsterdam 1987)
- Giele, J.J., & G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededeelingen van de Nederlandse vereniging voor sociale geschiedenis* 45 (1974) 2-32



- Giele, J.J., & G.J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van onderzoek naar de sociale structuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 167-185
- Groot, G. de, "'Door slapte gedaan gekregen". Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 160-187
- Gunn, P.A., 'Productive cycles and the season of marriage: a critical test', *Journal of interdisciplinary history* 21 (1990) 217-243
- Harrebomée, P.J., *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd* (3 dln., Utrecht 1856-1870; herdrukt Amsterdam 1980)
- Hélin, E., 'Les saisons du mariage', in: *Amour et mariage en Europe. Actes du colloque international* (Liège 1975) 160-166
- Hessels, A., *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling. Een sociologische verkenning ten behoeve van de sociale en ruimtelijke planning in Nederland* (Assen 1973)
- Heuvel, H. W., *Oud-Achterhoeks boerenleven het heele jaar rond*. (2e dr., Deventer 1928)
- Houdaille, J., 'Un indicateur de pratique religieuse: la célébration saisonnière des mariages avant, pendant et après la Révolution française (1740-1829)', *Population* 33 (1978) 367-380
- Jager, J. L. de, *De volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht 1981)
- Knodel, J.E., *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 1989)
- Kussmaul, A., 'Time and space, hoofs and grain: the seasonality of marriage in England', *Journal of interdisciplinary history* 15 (1985) 755-779
- Lesthaeghe, R., 'Moral control, secularization and reproduction in Belgium (1600-1900)', in: *Historiens et populations. Liber amicorum Etienne Hélin* (Louvain-la-Neuve 1991) 259-279
- Lucassen, J., 'Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar het westen van Nederland, ca. 1600 - ca. 1800', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 8 (1982) 327-358
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984)
- Lutinier, B., 'La saison des mariages', *Economie et statistique* nr. 204 (1987) 21-28
- Meertens, P.J., 'Volksgehoof en bijgehoof', in: Tj.W.R. de Haan (red.) *Folklore der lage landen* (Amsterdam/Brussel 1972) 206-245
- Meurkens, P., *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving (1840-1910)* (Nijmegen 1984)
- Molen, S.J. van der, *Levend volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland* (Assen 1961)
- Nagtglas, F., *Uit het Zeeuwsche volksleven* (Middelburg 1885)
- Nagtglas, F., *Wat het was en hoe het werd. Een blik op het maatschappelijk leven in de laatste zestig jaar* (Utrecht 1894)
- Noordam, D. J., 'De weerbare mannen van Maasland in 1747. Een historisch-demografisch onderzoek', *Holland* 7 (1975) 1-61
- Ogden, P., 'Patterns of marriage seasonality in rural France', *Local population studies* nr. 10 (1973) 53-64
- Onnekes, J., *Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen* (Kuilenburg 1885)
- Perrenoud, A., 'Calendrier du mariage et coutume populaire: le creux de mai en Suisse romande', *Population* 38 (1983) 925-939
- Ploegman Sr., W.F., *Het huwelijk en zijne gevolgen. Voorgesteld uit het werkelijk leven en uitgegeven ten dienste van gehuwden en ongehuwden* (Nijmegen 1871)
- Poppel, F. van, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (= AAG Bijdragen 33, Wageningen 1992)
- Priester, P., 'Agrarische productie en werkgelegenheid in een Groninger gemeente: Beerta, 1800-1870. Analyse van een intensiveringsproces', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 51-86

- Sandberg, W.Th., 'Statistische studien. Eene statistiek van den echtelijken staat in Nederland', *De Economist* Bijblad 15 (1866) 579-605
- Sardon, J-P., *Cycle hebdomadaire et mouvement saisonnier des mariages* Ongepubliceerd manuscript (Paris s.a.)
- Schrijnen, J., *Nederlandsche volkskunde*. I (Zutphen 1915)
- Schuurman, A.J., 'De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie', *AAG Bijdragen* 22 (1979) 138-189
- Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921* (= Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam nr. 67, Amsterdam 1923)
- Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987)
- Tiessing, H., 'Naar aanleiding van de Meimaand', *Sociaal weekblad* 18 (1904) 338
- Vandenbroeke, Ch., *Vrijen en trouwen. Van de Middeleeuwen tot heden. Seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief* (Brussel 1986)
- Veen, A.M. van der, 'Wij visserslui: mannen, vrouwen en kinderen van de Noordzeevisserij', *Holland* 16 (1984) 156-165
- Ven, D.J. van der, *Van vrijen en trouwen op 't boerenland* (Amsterdam/Mechelen 1929)
- Ven, D.J. van der, 'Een orienteering ten opzichte van scheidings-en opnemingsritueel in de boerenbruiloft. Deel 2', *Mensch en maatschappij* 3 (1927) 216-233
- 'De Vereeniging tot het bouwen van kleine woningen', *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 19 (1860) 84-99
- Voorthuisen, E. van, 'Voorlezingen over statistiek', *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 13 (1856) 189-217
- Vries, J. de, *De wetenschap der volkskunde. Hoekstenen onzer volkscultuur*. I (Amsterdam 1941)
- Vries, S.Ph. de, *Joodse riten en symbolen* (Amsterdam 1958)
- Wattelar, C., & G. Wunsch, *Etude démographique de la nuptialité en Belgique* (Louvain 1967)
- Wildenbeest, G., 'Met de tijd meegaan. Over tijd en tijdsritmen ten plattelande', *Sociologisch tijdschrift* 14 (1988) 561-592
- Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. V (Haarlem 1980) 102-168
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (= AAG Bijdragen 16, Wageningen 1972)
- Wrigley, E.A., & R. Schofield, *The population history of England, 1541-1871: a reconstruction* (Cambridge, Mass. 1981)